

ERMENİ KATLIAMI VE HOCALI SOYKIRIMI

DOÇ. DR. İRADE ALİYEVA*

Azərbaycan zaman-zaman tarixlərdən, əsrlərdən və qərinələrdən keçərək, imperiya ambisiyalarının müdaxilələrinə, təcavuzlərinə məruz qalıb. Əbəs yerə deyil ki, məhz həmin ambisiyaların gerçəkləşdirilməsi istiqamətində bu məmləkət parçalanmış, əraziləri ayrı-ayrı güclərin ərazilərinə birləşdirilmişdir. Buna misal kimi, Gülüstan və Tükməncay müqavilələrini göstərmək olar. Məhz həmin müqavilələrin nəticəsində Böyük Türk dünyasının tərkib hissəsindən qorarılaq təcavüzlərə məruz qalan Azərbaycan təəssüf ki, indi də həmin çirkin siyasətin badına gedərək, öz torpaqlarının 20 faizinə nəzarətini itirib. Bu barədə məqalənin sonrakı hissəsində daha müfəssəl məlumatlar veriləcək.

Lakin ortaya istər-istəməz müəyyən suallar çıxır. Axı nəyə görə Azərbaycan? Gülüstan müqaviləsinə nəzər saldıığımız zaman bir sıra tarixi aspektlər yenidən gözümüzün önündə canlanır. Belə ki, Gülüstan müqaviləsi 1813-cü ilin 12 oktyabr

* Zəngin Azərbaycan Uğrunda Mübarizə İctimai Birliyinin sədri Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universitetinin dosenti İradə Əliyeva.

Azərbaycan zaman-zaman tarixlərdən, əsrlərdən və qərinələrdən keçərək, imperiya ambisiyalarının müdaxilələrinə, təcavuzlərinə məruz qalıb. Əbəs yerə deyil ki, məhz həmin ambisiyaların gerçəkləşdirilməsi istiqamətində bu məmləkət parçalanmış, əraziləri ayrı-ayrı güclərin ərazilərinə birləşdirilmişdir. Buna misal kimi, Gülüstan və Tükmənçay müqavilələrini göstərmək olar. Məhz həmin müqavilələrin nəticəsində Böyük Türk dünyasının tərkib hissəsindən qorarılaq təcavüzlərə məruz qalan Azərbaycan təəssüf ki, indi də həmin çirkin siyasətin badına gedərək, öz torpaqlarının 20 faizinə nəzarətini itirib. Bu barədə məqalənin sonrakı hissəsində daha müfəssəl məlumatlar veriləcək.

tarixində Rusiya İmperiyası ilə Qacar İran dövləti arasında imzalanmış və tarixi Azərbaycanın ərazisini Rusiya ilə İran arasında bölən birinci müqavilə kimi tariximizin qara səhifəsində yazıldı. Məsələn, tarixi faktlardan da görünür ki, çar Rusiyası Osmanlı İmperiyası ilə 1812-ci ilin yayında imzaladığı Buxarest müqaviləsində Osmanlı İmperiyası rusların Qafqazı işğalını tanıyır, bu torpaqlara iddiasından əl çəkir. 1812-ci ildə Napoleonun Rusiya hücumundan dəyərlənməyə çalışan İran vəliəhdi Abbas Mirzə Rusiyanın işğal etdiyi Azərbaycan xanlıqlarına hücum etsə də general P.Kotlyarevski bu hücumları dəf edir və bölgədə hərbi-siyasi üstünlük qazanır. Bu hallar İngiltərəni bərk narahat edir və onların təkidi ilə İran Rusiya ilə müqavilə imzalamaq qərarına gəlir. 1813-cü ilin 12 oktyabrında Gülüstan kəndində birinci Rusiya-İran müharibəsinin qurtarmasını bildirən müqavilə imzalanır. Bu müqavilə tarixə imzalandığı yerin adıyla Gülüstan müqaviləsi kimi daxil olur. Müqaviləni İran tərəfdən şahın vəkili Mirzə Əbdülhəsən xan, Rusiya tərəfdən isə Ratişev imzalayır. Bu sülh müqavilənin şərtlərinə əsasən Şimali Azərbaycan xanlıqlarından İrəvan və Naxçıvanı çıxmaq şərtilə yerdə qalan bütün xanlıqlar - Lənkəran, Şirvan, Quba, Bakı, Gəncə, Qarabağ, Şəki Rusiyaya verilir. Bununla da Azərbaycanın Türk Dünyasından ayrılmasında ilkin addım atılmış olur.

Daha bir müqavilə isə Tükmənçay müqaviləsidir. Məhz bu müqavilədən sonra, Azərbaycan torpaqları demək olar ki, tamamilə birbirindən ayrıldı. Ümumiyyətlə, bu müqavilələri

nəzərdən keçirdiyimiz zaman bizlər kifayət qədər şahidlərə çevrillirik. O şahidlərə ki, indiki zamanımızda da əzəli torpaqlarımızın işğalını görməkdəyik.

Əbəs yerə deyil ki, tarixlər boyu dəhşətli soyqırımlarına, zümlərə məruz qalan azərbaycanlılar hazırkı məqamda elə də uzağa getməyərək, Xocalı soyqırımını anmaqdadırlar. Daha dəqiqi desək, 1992-ci ilin fevralında baş verən bu vəhşilik və soydaşlarımızın kütləvi qətləməsi daha öncələr də baş verib. Sadəcə, onu təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan xalqının başına gətirilən və ermənilər tərəfindən (həmin ermənilər tərəfindən ki, Rusiya İmperiyasının əlaltıları olublar) reallaşdırılan qətləmlər barədə tarixi kitablarımız, bilgi, yaddaş sənədlərimiz çox azdır!

Tanınmış Türkmüəllifi və yazarı Oktay Əkşidə bu barədə yazdığı məqalələrinin birində vurğulayır: "Ermənilər özlərinin soyqırım iddialarını dünyaya eşitdirmək üçün 26 min kitab nəşr etdiriblər. Halbuki indiyə qədər türklər bu mövzuda cəmi 130 kitab çap etdiriblər». Bizcə, izahata ehtiyac da qalmır. Bəzən biganəlik, etinasızlıq tariximizi bizə unutdurmaqdadır. Tarixini unutmaq isə, sonradan məhz bu kimi faciələrlə nəticələnir.

Xocalı soyqırımından öncə 1915-18-ci illərdə erməni-daşnkaş qaniçənləri tərəfindən törədilən Bakı və Quba, Şamaxı qırğınları haqqında çox yəqin ki, qardaş Tükiyə ictimai rəyində məlumat azdır. Bu gün Qubada ermənilərin törətdikləri soyqırımı nəticəsində açıq məzar kompleksi mövcuddur. Bir əsrə yaxındır ki, erməni millətçiləri tərəfindən

Əbəs yerə deyil ki, tarixlər boyu dəhşətli soyqırımlarına, zümlərə məruz qalan azərbaycanlılar hazırkı məqamda elə də uzağa getməyərək, Xocalı soyqırımını anmaqdadırlar. Daha dəqiqi desək, 1992-ci ilin fevralında baş verən bu vəhşilik və soydaşlarımızın kütləvi qətləməsi daha öncələr də baş verib. Sadəcə, onu təəssüflə qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan xalqının başına gətirilən və ermənilər tərəfindən (həmin ermənilər tərəfindən ki, Rusiya İmperiyasının əlaltıları olublar) reallaşdırılan qətləmlər barədə tarixi kitablarımız, bilgi, yaddaş sənədlərimiz çox azdır!

O cümlədən, məlumdur ki, ermənilər artıq çoxdan Dağlıq Qarabağla yanaşı Naxçıvana da iddia edirlər. Naxçıvanın siyasi tarixi haqqında ağ yalanlar uydururlar. Naxçıvan haqqında İrəvanda və xarici ölkələrdə erməni lobbisinin dəstəyi ilə kitablar buraxılır.

bir-birlərinin üzərlərinə qalaqlanaraq torpağa gömülən soydaşlarımız indi də sanki pənah və imdad diləməkdədirlər. Məgər bu da inkar olunmaz fakt deyilmi?! Yaxud, Bakıda rus bolşeviklərinin köməyi ilə törədilən qırğınların əsas günahkarları, uşaqları, qadınları, qocaları süngülərindən keçirən, Bakıya od vuranlar da həmin ermənilər deyildimi?! Bax, burada da biz İmperiya amilinin Azərbaycana, ümumiyyətlə, Türk Dünyasına vurduğu dərin yaraları görmüş oluruq. Bir daha tarixə nəzər salaq...

XX əsr Azərbaycan tarixində 1918-ci il bir-birini sürətlə əvəz edən və Azərbaycan xalqının taleyində həlledici sayılan hadisələr baxımından ən əhəmiyyətli zaman kəsiyidir. Bu hadisələrin ən yüksək zirvəsi, sözsüz ki, 1918-ci il mayın 28-də Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin elan edilməsidir. Sonrakı mühüm tarixi hadisələr - sentyabrın 15-də Bakının birləşmiş Türk-

Azərbaycan hərbi qüvvələri tərəfindən azad edilməsi və Azərbaycan hökumətinin Bakıya köçməsi, dekabrın 7-də Azərbaycan Parlamentinin yaranması və nəhayət, 1918-ci ilin 28 dekabrında Azərbaycan hökumətinin Cənubi Qafqazda İttifaq qoşunlarının komandanlığı və İngiltərə hökuməti tərəfindən qanuni hakimiyyət kimi tanınması - bütün Şərqdə ilk demokratik quruluşun və azərbaycanlıların ilk milli dövlətçiliyinin - Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradılmasının əsasını qoymuşdur.

Lakin 1918-ci ilin əlamətdar hadisələrindən əvvəl Azərbaycan xalqı üçün ümumi faciəyə çevrilmiş, hətta onun mövcudluğunu belə şübhə altında qoymuş qanlı olaylar baş vermişdir. Bakıda və Şamaxıda 1918-ci ilin mart hadisələri bu qanlı zəncirin başlanğıcı olmuşdur. Bir neçə mart günləri ərzində bu şəhərlərin və ətraf kəndlərinin dinc azərbaycanlı əhalisi amansızlıqla bolşevik-daşnak hərbi qüvvələri tərəfindən görünməmiş dəhşətli cəza aksiyalarına - talan və qırğınlara,

əzilmək, əsir alınmaq, qarət edilmək, şəhər və kəndlər isə yanğın və dağıntılara məruz qalmışdır. Bakı və Şamaxıdan sonra müsəlman qırğınları və talanları Göyçay, Ərəş, Cavad, Nuxa, Quba qəzaları kəndlərini və Quba şəhərini, Gəncə şəhərinin ətraf kəndlərini, Lənkəran, Zəngəzur qəzalarını, həmçinin Qarabağın azərbaycanlılar yaşayan bütün yaşayış məntəqələrini əhatə etmişdir. Öz tarixi torpaqlarında dinc şəkildə yaşayan və müxtəlif tarixi dövrlərdə burada məskunlaşan digər millidini qrupların nümayəndələri - erməni, yəhudi, ruslarla mehriban qonşuluq əlaqələri saxlayan azərbaycanlıların və Azərbaycanın müsəlman əhalisinin digər təmsilçiləri olan ləzgilərin, tatların, kürdlərin günahı nə idi?

Bu gün Xocalı faciəsini soyqırımını kimi tanıyan 6 ölkə mövcuddur. ABŞ-ın isə 15 ştatı faciəni soyqırımını kimi tanıdığını bəyan edib. Lakin bütün bunlara rəğmən, erməni yalanı bu gün də davam etməkdədir.

I Nikolayın maneəsiz olaraq İrandan və Türkiyədən köçmələrinə imkan verən sərəncamlarından istifadə edən ermənilər kütləvi şəkildə Qafqazda, xüsusilə Qarabağ, Naxçıvan, İrəvan ərazilərində məskunlaşdılar. 1828-ci ilin martında İrəvan və Naxçıvan xanlıqlarının əraziləri rus hakimiyyəti tərəfindən «erməni vilayəti» kimi inzibati vahid altında birləşdirilir. Doğrudur, artıq 1940-cı ilin aprel ayında «erməni vilayəti» ləğv olunsada, bu, azərbaycanlı əhalinin üstünlük təşkil etdiyi həmin ərazilərin ermənilər tərəfindən «erməni» torpaqları elan edilməsinə maneə olmur.

XIX əsrin sonlarından "Qnçak" və "Daşnaksütyun" erməni partiyalarının meydana gəlməsi ilə Osmanlı imperiyası və Zaqafqaziya ərazisində erməni təşkilatlarının erməni dövlətinin yaradılmasına yönəlmiş fəal və yaxşı təşkil olunmuş siyasi-silahlı fəaliyyəti başlayır. 1905-1907-ci illərdə ermənilərin azərbaycanlılara qarşı ilk və irimiqyaslı silahlı çıxışları baş verir və bu, iki xalqın qanlı qırğını ilə nəticələnir. Ümumi hesablamalara görə, 1905-1906-cı illər qarşıdurmalarında Bakı, İrəvan və Yelizavetpol (İndiki Gəncə şəhəri) quberniyalarında 158 Azərbaycan kəndi dağıdılmış, müxtəlif mənbələrə görə 3 mindən 10 minə qədər insan həlak olmuşdur.

O cümlədən, məlumdur ki, ermənilər artıq çoxdan Dağlıq Qarabağla yanaşı Naxçıvana da iddia edirlər. Naxçıvanın siyasi tarixi haqqında ağ yalanlar uydururlar. Naxçıvan haqqında İrəvanda və xarici ölkələrdə erməni lobbisinin dəstəyi ilə kitablar buraxılır.

Lakin qəbul edilmiş rəylərə görə "Daşnaksütyun" kimi təşkilatı olmayan və plansız hərəkət edən», kifayət qədər silahlanmamış və ibtidai hərbi hazırlıq keçməmiş azərbaycanlılar o zaman bütün çətinliklərə baxmayaraq mütəşəkkil erməni hərbi dəstələrinin hücumunu dəf etmiş və lazımi müqavimət göstərə bilmişdilər.

O cümlədən, məlumdur ki, ermənilər artıq çoxdan Dağlıq Qarabağla yanaşı Naxçıvana da iddia edirlər. Naxçıvanın siyasi tarixi haqqında ağ yalanlar uydururlar. Naxçıvan haqqında İrəvanda və xarici ölkələrdə erməni lobbisinin dəstəyi ilə kitablar buraxılır. Məsələn, Almaniyada fəaliyyət göstərən "Erməni memarlığını öyrənən təşkilat" "Naxçıvan" adlı kitab-albom nəşr edərək, Naxçıvanın "erməni torpağı" olmasını "sübut" etmək iddiasına düşüb. Yaxud, Ermənilərin "Naxçıvan Elsevərlər Cəmiyyəti" 16 mart 1921-ci

ildə imzalanmış Rusiya-Türkiyə müqaviləsinin ləğv edilməsi uğrunda kampaniyaya başlayıb.

Bəli, bütün baş verənlər məhz və məhz növbəti İmperiya iddialarının qanlı nəticələrinə – Dağlıq Qarabağ probleminin yaranmasına, Xocalı soyqırımını və digər qətlialmlara doğru gedirdi.

Ümumiyyətlə, SSRİ adlı İmperiyanın iddialarından doğan bu məsələdə ermənilərin canfəşanlılığı belə deməyə əsas verir ki, burada yalnız erməni millətçiləri deyil, eləcə də uzun illər onları öz ağışında bəsləyən Rusiyanın da əli mövcuddur. Təkcə Xocalı soyqırımında Rusiyaya məxsus 366-cı motoatıcı alayının zirehli texinkasından tutmuş, zibit və əsgərlərinin iştirakı da belə nəticəyə gəlməyə əsas yaradır. Faktlar da bunu deyir. Bu faciə, soyqırımını Dağlıq Qarabağ münaqişəsi zamanı baş vermiş ən dəhşətli hadisələrdən biridir. Bu soyqırımını zamanı Azərbaycan xalqı minlərlə şəhid qurban vermişdir.

Hücumdan əvvəl, fevralın 25-i axşam şəhər toplardan və ağır artilleriyadan şiddətli atəşə tutuldu. Nəticədə, fevralın 26-ı səhər saat 5 radələrində Xocalı tam alova büründü. Mühasirəyə alınan şəhərdə qalmış təqribən 2500 nəfər xocalılı Ağdam rayonunun mərkəzinə çatmaq ümidi ilə şəhəri tərk etdi. Amma bir günün içində yer üzündən silinən şəhəri tərk edən 2500 Xocalı sakinindən 613-ü düşmən gülləsinə tuş gəlib qətliamın qurbanı oldu. Bu soyqırım nəticəsində 63-ü uşaq, 106-ı qadın, 70-i qoca və qarı olmaqla – 613 nəfər Xocalı sakini qətlə yetirildi, 8 ailə tamamilə məhv edildi, 25 uşaq hər iki valideynini, 130 uşaq valideynlərindən birini itirdi. Düşmən gülləsinə tuş gəlib yaralanan 487 nəfərdən 76-sı uşaq idi. 1275 xocalılı əsir, 150 xocalılı itkin düşdü.

Bu gün Xocalı faciəsini soyqırımı kimi tanıyan 6 ölkə mövcuddur. ABŞ-ın isə 15 ştatı faciəni soyqırımı kimi tanıdığını bəyan edib. Lakin bütün bunlara rəğmən, erməni yalanı bu gün də davam etməkdədir. Bu il qondarma erməni soyqırımının "100 illiyini" keçirəcəklərini deyən ermənilər törətdikləri vəhşilikləri gizlətmək üçün, yenə də özlərini məzlum xalq kimi təqdim edirlər. Çünki saxtakarlıq erməni millətçilərinin qanıdadır. Onlar nəinki Azərbaycanın, eləcə də Böyük Türk dünyasının tarixini, mədəniyyətini təhrif etməkdə davam edirlər. Bu barədə minlərlə sübut və dəlillər mövcuddur. Çünki Ermənistanın çağdaş alimləri tarixi hadisələri saxtalaşdırır, tarixi şəxsiyyətlərimizi, hörmətli, nüfuzlu insanlarımızı belə, öz adlarına çıxırırlar. Erməni saxtakarlığının kökü qədimdir. Əli qələm tutan ermənilər çalışıblar ki, yalanla, dolanla özlərinə tarix düzəlsinlər. Türk, Azərbaycan övladlarını, yurdlarını erməni övladı, yurdu kimi qələmə versinlər. Erməni üzdənirəq tarixçilərinin, yaxud tarix elmindən siyasi

Lakin erməni yalanlarının ifşasında bu gün həm Azərbaycanda, həm də Türk dünyasında böyük işlər aparılmaqdadır. Azərbaycanın birinci xanımı, Hədər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən başlanılan "Xocalıya ədalət!" kampaniyası bu gün də uğurla davam etdirilir.

məqsədlə istifadə edən şəxslərin əsərlərinə diqqət yetirdikdə Azərbaycanın və Türk Dünyasının ta qədimdən indiyə qədər olan tarixini və xalqımızın yaratdığı zəngin maddi və mənəvi mədəniyyətini təhrif etdiklərinə, təhrif etməklə qalmayıb, seçib-seçmələyib, öz adlarına çıxdıqlarına rast gəlirik.

Lakin erməni yalanlarının ifşasında bu gün həm Azərbaycanda, həm də Türk dünyasında böyük işlər aparılmaqdadır. Azərbaycanın birinci xanımı, Hərdər Əliyev Fondunun prezidenti, YUNESKO və İSESKO-nun xoşməramlı səfiri, millət vəkili Mehriban xanım Əliyeva tərəfindən başlatılan "Xocalıya ədalət!" kampaniyası bu gün də uğurla davam etdirilir. Belə ki, hazırda bu beynəlxalq kampaniyanı Hərdər Əliyev Fondunun vitse-prezidenti Leyla xanım Əliyeva davam etdirməkdədir. Aparılan işlər, görülən əməli tədbirlər isə artıq belə qənaətə gəlməyə zəmin yaradıb ki, yaxın bir neçə ildə Xocalı soyqırımını daha bir neçə nüfuzlu ölkə parlamentləri, beynəlxalq qurum və təşkilatlar tanıyacaqlar. Bu, həm də erməni yalanının Azərbaycan və Türk Dünyası tərəfindən ifşası kimi də səciyyələndirilə bilər. Çünki haqq nazilər, lakin üzülməz!

DOĞU TÜRKiSTAN'IN GELECEĞİ VE ÇİN

YRD. DOĐ. DR. ALİ AHMETBEYOĞLU*

Tarihî süreçte dünyanın siyasi, askeri, ekonomik ve stratejik konjonktüründe hâkim güçlerin menfaatlerinin çizdiği politikalarına göre öne çıkan, sıcak veya soğuk çıkar çatışmalarına neden olan belirli coğrafyalar olmuştur. H.J. Mackinder; “Kim Doğu Avrupa’ya hükmederse Avrasya’ya hâkim olur, kim Avrasya’ya hâkim olursa dünya adasına hükmeder. Kim Dünya adasına hükmederse dünyaya “hâkim olur” ve Z. Brzezinski’nin “Avrasya, yerkürenin en küçük kıtasıdır ve jeopolitik olarak bir eksendir. Avrasya’ya egemen olan güç, dünyanın en ileri ve ekonomik olarak verimli üç bölgesinden ikisini kontrol edebilir” diyerek vurguladıkları gibi, ehemmiyetini hiç kaybetmeyen Avrasya her daim nüfuz mücadelelerinin esas hedef noktalarından birini teşkil etmiştir. Bu anlamda Doğu Türkistan ile buna paralel olarak Çin’in geleceğini analiz edebilmek için Doğu Türkistan coğrafyasının ehemmiyeti ve özellikle 1949 yılından bugüne kadar o coğrafyada Uygur Türklerinin dilleri başta olmak üzere dinî, millî kimlikleri ile varlıklarına yönelik zulüm politikalarının ana hatlarıyla ortaya konması gerekmektedir.

* İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü Öğretim Üyesi.

Doğu Türkistan Türklüğün ana vatanı, Türk medeniyet ve kültürünün kaynağıdır. Türk mitolojisinin, Dede Korkut masallarının ortaya çıktığı, Kutadgu Bilig, Divanü Lügat-it Türk ve Atabetü'l Hakayık'ın yazıldığı coğrafyadır. Tarihte doğu ile batı arasında çeşitli dinlerin, medeniyetlerin, ticaret kervanlarının ortak değişim noktasıdır. Orta Asya'da oldukça stratejik konuma sahip olan Doğu Türkistan "Tarihi İpek Yolu"nun kavşak noktasındadır. Ayrıca denizlerden çok uzak olması, yüksek dağlarla ve çöllerle çevrili bulunması hasebiyle dünyada ender rastlanan "savunma ve saldırı" merkezidir.

Türk kavminin neşet ettiği yer, Türk tarihinin başlangıç noktası, Uygur Türklerinin öz vatanı ve BüyükTürkistanileÇinUlusalSavunma Üniversitesi Siyasal Komiseri Korgeneral Liu Yazhou'nun "Tanrı'nın modern Çinlilere hediye ettiği pastanın en kalın parçasıdır" dediği Orta Asya'nın bir parçası olan Doğu Türkistan; "Asya'nın Kalbi" olarak adlandırılan Türkistan'ın beş kısmından biri olup; kuzeyde Rusya, batıda; Batı Türkistan'ı teşkil eden Kazakistan, Kırgızistan ve Tacikistan, güneyde; Afganistan, Pakistan, Hindistan ve Tibet, doğuda; Çin (Kansu, Çing-hai ve İç Moğolistan eyaletleri) ile kuzey-doğuda Moğolistan ile çevrilidir. Doğu Türkistan Türklüğün ana vatanı, Türk medeniyet ve kültürünün kaynağıdır. Türk mitolojisinin, Dede Korkut masallarının ortaya çıktığı, *Kutadgu Bilig*, *Divanü Lügat-it Türk* ve *Atabetü'l Hakayık*'ın yazıldığı coğrafyadır. Tarihte doğu ile batı arasında çeşitli dinlerin, medeniyetlerin, ticaret kervanlarının ortak değişim noktasıdır. Orta Asya'da oldukça stratejik konuma sahip olan Doğu Türkistan "Tarihi İpek Yolu"nun kavşak noktasındadır. Ayrıca denizlerden çok uzak olması, yüksek dağlarla ve çöllerle çevrili bulunması hasebiyle dünyada ender rastlanan "savunma ve saldırı" merkezidir. Doğu Türkistan, Çin için Avrasya'ya çıkış kapısı olup, Çin'in Avrasya'ya yönelik hâkimiyet tesis etme düşüncesinin kilit yeridir. Doğu Türkistan özellikle, Çin'in Türkistan Türk Cumhuriyetleriyle ekonomik ve siyasal işbirliğinde köprü konumundadır. Batı Türkistan'dan Çin'e gelebilecek petrol ve doğalgaz Doğu Türkistan topraklarından geçmek mecburiyetindedir. Örneğin; Kazakistan'ın Atasu bölgesinden Doğu Türkistan'ın Alaşankou bölgesine günde 400 bin varil petrol taşıyabilecek

kapasitede 963 km'lik boru hattı 2005 yılında tamamlanıp faaliyete geçmiştir. Sahip olduğu özellikler dolayısıyla Doğu Türkistan'a Çin'in Ukrayna'sı denilmiştir. 1.828.418 kilometrekare yüz ölçümüne sahip olan Doğu Türkistan, bugün Kızıl Çin'in işgali altındadır. Doğu Türkistan'a, 1876 Mançu istilasından sonra 1884 yılında Mançular tarafından 'yeni ilhak edilmiş topraklar' anlamında olan Şin-ciang ismi verilmiştir. 1949'da bölgenin komünist Çin tarafından işgalinden sonra yeni yönetim de bu adı kullanmaya devam etmiş, 1955 yılında ise Doğu Türkistan'ın resmi ismi "Şin-ciang Uygur Özerk Bölgesi" olarak ilan edilmiştir. Bugün bütün Çinileştirme politikalarına rağmen Doğu Türkistan ahalisinin çoğunluğu Türk'tür (Uygurlar başta olmak üzere Kazak, Kırgız, Özbek, Tatar Türk boylarıdır). Geri kalanların ekserisi Çinlidir, az sayıda Moğol ve Tacik de yaşamaktadır Türklerin hemen hepsi ehlisünnet olup Hanefi Mezhebindendir. "Şin-ciang Uygur Özerk Bölgesi" adıyla özerklik verilen, nüfusu Çinli göçmenler hariç Çin yönetiminin bütün inkârlarına rağmen 30 milyonu geçen ve başkenti Urumçi olan Doğu Türkistan'da Kaşgar, Yarkent, Hotan, Aksu, Syram, Turfan, Kumul, Gulca gibi tarihî Türk şehirleri bulunmaktadır. Çin zulmü ve esareti altındaki Doğu Türkistan, tarihte ilk Türk devleti olarak bilinen Hunlardan itibaren birçok Türk devletinin kurulduğu sahadır. Göktürk, Uygur, Karahanlı devletleri bunların en meşhurlarıdır. Ayrıca Türk ilim ve fikir hayatı için de son derece önemlidir.

Çin zulmü ve esareti altındaki Doğu Türkistan, tarihte ilk Türk devleti olarak bilinen Hunlardan itibaren birçok Türk devletinin kurulduğu sahadır. Göktürk, Uygur, Karahanlı devletleri bunların en meşhurlarıdır. Ayrıca Türk ilim ve fikir hayatı için de son derece önemlidir.

Siyasi, ekonomik ve askeri yönden oldukça ehemmiyetli olan Doğu Türkistan coğrafyası; petrol, volfram (silah sanayisinde kullanılan önemli bir maden), altın (mesela Çin'in Doğu Türkistan'dan yaptığı altın cevheri ithâlâtı 2012 yılının ilk 9 ayında 12 kat artarak, 16 bin 800 tona ulaştı), gümüş, platin, kömür (2.2 trilyon ton), kaya gazı ve uranyum gibi stratejik ham maddeler ve sayısız yeraltı ve yerüstü kaynaklarına sahip bir ülkedir. Çin genelinde 148 çeşit madenin 124'ünün çıkarıldığı Doğu Türkistan, Çin'in petrol ve doğal gaz alanındaki en stratejik bölgesi haline

Ekonomik imkânları yeterli olmasına rağmen Çin Devleti'nin sömürü politikaları ile uzun süredir devam eden ve son zamanlarda hızlandırılan göç ve asimile politikaları nedeniyle Çinli nüfusun hızla artması Doğu Türkistan'da açlık ve sefaletle yol açmış, işsizlik çoğalmıştır.

gelmiştir. Nitekim Çin'in petrol rezervlerinin %25'ini, doğal gaz rezervlerinin ise % 28'ini barındırmaktadır. Bu oranlar Japonya'da çıkan Fuji Sankei Business Gazetesi'nin 07.09.2004 tarihli sayısında açıklanmıştır. Doğu Türkistan'ın petrol rezervleri İran ve Irak'ın rezervlerinin 10 katıdır. 910 bin km²'lik alanda petrol tespit edilmiştir. Her yıl 10 milyon ton petrol Çin'e taşınmaktadır. Buna rağmen Petrol Çin'den daha pahalıdır. Tarım Havzası (petrol rezervi 74 milyar varil), Karamay Bölgesi (yılda 1.286.000 ton petrol çıkarılmakta), Kumul-Turfan Bölgesi (petrol rezervi 75 milyon ton) Taklamakan Çölü (petrol rezervi 50 milyar ton) önemli petrol sahâlarıdır. Doğu Türkistan 20 trilyon metreküp üzerinde doğal gaz rezervlerine sahip bulunmakta ve 30 bölgeden doğal gaz çıkarılmaktadır. Özellikle Cungarya ve Tarım havzaları doğal gaz bakımından oldukça zengindir. Hububat, pamuk, ipek, halı, el zanaatları ve özellikle hayvancılık Doğu Türkistan ekonomisinin

temelini teşkil eder. Ekonomik imkânları yeterli olmasına rağmen Çin Devleti'nin sömürü politikaları ile uzun süredir devam eden ve son zamanlarda hızlandırılan göç ve asimile politikaları nedeniyle Çinli nüfusun hızla artması Doğu Türkistan'da açlık ve sefaletle yol açmış, işsizlik çoğalmıştır. Kendi işlerini yürütmelerine kısmen izin vermiş ise de, yatırım için sermayenin çok zor sağlanmasından dolayı çok az kimse bu imkândan faydalanabilmektedir. Verilen kredilerden de Uygur Türkleri neredeyse hiç istifade edememektedirler.

Bugün 900 çeşit ürünün yetiştiği Doğu Türkistan'da 195 milyon hektar ekilebilir toprak bulunmasına rağmen Türk çiftçilere her ailenin nüfusuna göre toprak dağıtılmıştır. Hatta bu uygulamadan da vazgeçilmeye başlanmıştır. Son zamanlarda hayata geçirilen politikalar neticesinde, çok sayıda Uygur her hangi bir hukuki neden gösterilmeksizin toprakları zorla ellerinden alınırken, yerleri göçmen Çinlilere (bunlar Çin'in değişik yerlerinden devlet eliyle getirtilen macera peşinde ipsiz-sapsız kişilerden oluşmaktadır) verilmekte ve Uygurlar da adeta kendi mülkünde köle olarak çalıştırılmaktadır. Topraklar çok verimli olduğundan bazı

bölgelerde yılda üç kez ürün alınmaktadır. Ekilecek mahsul hükümet tarafından tayin edilmektedir. Her çiftçiden “yer parası” ve “su parası” adı altında çeşitli vergiler alınmaktadır. Bunun dışında çiftçiler elde ettikleri mahsulün % 20’sini devlete teslim etmek ve geri kalanını da çok ucuza yine devlete satmak mecburiyetindedir. Ev yapmak için her çiftçi ailesine küçük arsalar verilmiştir. Evlerin inşası çiftçilerin kendi imkânlarına terk edilmiştir. Bu şartlar altında ev yapmak mümkün olmamakta ve çiftçi halk kerpiç harabelerde yaşamaya devam etmektedir. El işleriyle uğraşan sanatkârlara ve küçük esnafa devlet iş vermediği, devletin teşvik politikası olmadığından, bunlar sanatlarını icra etmekte serbest bırakılmış, ancak halkın yoksul olması sebebiyle iş yapamaz vaziyete gelmişlerdir. Kızıl Çin yıllık millî gelirinin % 40’ını Doğu Türkistan’dan temin ettiği halde, Uygur Türkleri yoksulluğa mahkûm edilmiştir. % 80’i açlık sınırında bulunan Doğu Türkistan’daki Türkler arasında kişi başına düşen millî gelir ortalama 100 dolar iken (çoğu yerde bu rakam 40-50 dolardır), Çinliler arasında bu rakam 360 dolardır. Bütün yeraltı ve yerüstü zenginlikleri Çin’e akıtılmakta, Doğu Türkistan dünyada emsali görülmemiş şekilde sömürülmektedir. Fabrikada çalışan Türk asıllı işçiler Çinlilerin onda birine bile ulaşamamaktadır (sadece Uygur Türkü oldukları için işe alınmaması adeta yasa haline gelmektedir). Mesela başkent Urumçi’deki 200 bin endüstri işçisinin % 10’u Türk’tür. Tekstil çalışanlarının da % 90’ı Çinlidir. Yüksek okullarda öğretmenlerin % 25-26’sı Türk’tür. Çinlilere sağlanan lojman ve sıhhi tesisler Türklere sağlanmamakta, Türkler adeta sefalete itilmektedirler. Devlet dairelerinde memurların % 90’ı Çinli geri kalanı Türk’tür.

Çin Anayasası’nda, mevcut merkezi ve Özerk Bölge yasaları ile Doğu Türkistan Türklerinin kendi dilleri ile eğitim görmeleri, anadilleri ile kültürlerinin korunması ve geliştirilmesi belirtilmiş olmasına rağmen Uygur Türkçesi eğitim

Topraklar çok verimli olduğundan bazı bölgelerde yılda üç kez ürün alınmaktadır. Ekilecek mahsul hükümet tarafından tayin edilmektedir. Her çiftçiden “yer parası” ve “su parası” adı altında çeşitli vergiler alınmaktadır. Bunun dışında çiftçiler elde ettikleri mahsulün % 20’sini devlete teslim etmek ve geri kalanını da çok ucuza yine devlete satmak mecburiyetindedir.

Çin Anayasası'nda, mevcut merkezi ve Özerk Bölge yasaları ile Doğu Türkistan Türklerinin kendi dilleri ile eğitim görmeleri, anadilleri ile kültürlerinin korunması ve geliştirilmesi belirtilmiş olmasına rağmen Uygur Türkçesi eğitim dilinden çıkarılmaktadır.

dilinden çıkarılmaktadır. Özerklik Yasasında Özerk Bölge'de resmi dil halkın ana dili olarak belirtilmiştir. Ama eğitimde ve istihdamda Çince bilmeyenlere bu hak verilmemektedir. Çince bilmeyen Türk öğrenciler kontenjan açığı olmasına rağmen, üniversite ve yüksek okullara kayıt olamamaktadır. Ülkede Çinli öğrencilerin devam ettiği Çin okulları ile "Azınlık Okulları" olarak tabir edilen ve Türklerin devam ettiği Türk Okulları olmak üzere iki çeşit okul mevcuttur (son zamanlarda bunlar da kaldırılarak 'birleştirme' adı altında tek tip okul hâline getirilmeye çalışılmaktadır). Türk okullarında Türklük ve İslamiyet'e karşı temalar ders programlarında okutulmakta ve Türklükle, İslam ile ilgili değerler âdeta öcü gibi gösterilmektedir. Mesela Mayıs ayında Kumul'da 'teröre karşı mücadele' adı altında gerçekleştirilen tatbikatta, tişörtlerinde Türk bayrağı olan insanları terörist olarak göstermesi

oldukça manidardır. Bunun yerine Büyük Han Şovenizmine dayalı bir eğitim programı uygulanmaktadır. Tecrübeli ve kıdemli Uygur öğretmenler çeşitli Çince seviye sınavlarına tabi tutularak işinden mahrum bırakılmakta, onların kadrolarına ise Çinli öğretmenler getirilmektedir. Çin okulları çok muntazam, bakımlı ve modern teknolojik imkânlarla donanımlı iken, Türk okullarının çoğu son derece bakımsız, harap ve sağlık şartlarından yoksun bir durumdadır. Bazı okulların pencerelerinde cam yoktur. Isınma da çocukların kendi imkânları ile evlerinden getirdiği yakacak maddeleri ile çözülmeye çalışılmaktadır. Bu durum, Doğu Türkistan'a çeşitli nedenlerle giden yabancıların dikkatini çekmiş ve basınlarında yer almıştır. Son olarak 2014 Mayıs ayında Çin işgal yönetimi, Hoten merkezli güney vilayetlerinde 9 yıl olan zorunlu eğitimi, lise öğrenimini de kapsayacak şekilde 12 yıla çıkardığını açıkladı. Bu kararı 2015'te bütün bölgeyi kapsayacak şekilde yaygınlaştıracığını da ilan etti. Çin ayrıca lise öğrenimi esnasında öğrencilerin toplu olarak ve zorunlu şekilde yurtlarda kalacaklarını, öğretim öğrenim ile ilgili her türlü giderlerinin ve beslenmelerinin de devletçe karşılanacağını bildirdi. Çin yönetiminin hayata geçirmeye çalıştığı yeni düzenlemelerle esas gayesinin Uygurları eğitmek olmadığı,

bu kararın tamamen siyasi ve asimilasyon amaçlı olduğu uzmanlar tarafından belirtilmiştir.

Türk ahali sağlık hizmetlerinden de mahrum bırakılmıştır. Çinli nüfusun % 95'i devletin ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanmasına karşılık, bu oran Müslüman Türkler için ancak % 12 civarındadır. Kalanlar ise ücret ödemek zorundadırlar. Son zamanlarda Çin Yönetimi "Devlet Dili Eğitim Hareketi" diye bir uygulama başlatmıştır. Devlet Memuru olan bütün Türkler zorunlu olarak 6 ay süre ile Çince dil eğitimine tabi tutulmuşlardır. Kurs neticesinde yapılan Çince Dil imtihanında başarılı olamayan devlet memurlarının işlerine son verilmekte, böylece yerli memurları işten çıkarma planı gerçekleştirilmektedir. Basın-yayın ürünlerinin büyük bir bölümü Çince'dir. Ancak Uygur Türkçesinde yazılmış 'aile planlaması', 'camiye kimler giremez' gibi propaganda içerikli afişleri ise, Doğu Türkistan'ın ücra köşeleri de dâhil her yerde görmek mümkündür. Türkçe yayınların oranı sadece % 16'dır. Çin Komünist Partisinin kontrol ve tekelinde olan basın yayın organları etnik Türk Dili ve lehçelerinin gelişmesine engeller koymaktadır. Teknik ve çağdaş terimlerin Çince olarak öğrenilmesi ve kullanılması zorunlu hale getirilmiştir.

Üniversitelerde eğitim dili Çince'dir. Türk öğretim üyeleri öğrencilere dersi Çince olarak anlatmaya zorlanmaktadır. Türk bilim adamları ile yazarlarının millî, dinî, tarihî konularda eser yazmaları "bölücülük ve milliyetçilik yapmak, bu suretle Çin'i parçalamaya çalışmak" suçlaması ile engellenmektedir. Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Doğu Türkistanlı ünlü bir tarihçi olan Prof. Dr.

Türk ahali sağlık hizmetlerinden de mahrum bırakılmıştır. Çinli nüfusun % 95'i devletin ücretsiz sağlık hizmetlerinden yararlanmasına karşılık, bu oran Müslüman Türkler için ancak % 12 civarındadır. Kalanlar ise ücret ödemek zorundadırlar. Son zamanlarda Çin Yönetimi "Devlet Dili Eğitim Hareketi" diye bir uygulama başlatmıştır. Devlet Memuru olan bütün Türkler zorunlu olarak 6 ay süre ile Çince dil eğitimine tabi tutulmuşlardır. Kurs neticesinde yapılan Çince Dil imtihanında başarılı olamayan devlet memurlarının işlerine son verilmekte, böylece yerli memurları işten çıkarma planı gerçekleştirilmektedir.

Bunun en çarpıcı örneklerinden biri Doğu Türkistanlı ünlü bir tarihçi olan Prof. Dr. Turgun Almas'ın başına gelenlerdir. Türk örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri, Türk mitolojisi, Nevruz bayramı, Meşrep, düğün törenleri, binlerce yıllık ata sporumuz oğlak vb. gibi Türk kültür ve medeniyetinin temel öğeleri olan etkinlikler, "Millî bölücülüğü çağrıştıran faaliyet" olarak kabul edilerek yasaklanmıştır.

Turgun Almas'ın başına gelenlerdir. Türk örf ve adetleri, gelenek ve görenekleri, Türk mitolojisi, Nevruz bayramı, Meşrep, düğün törenleri, binlerce yıllık ata sporumuz oğlak vb. gibi Türk kültür ve medeniyetinin temel öğeleri olan etkinlikler, "Millî bölücülüğü çağrıştıran faaliyet" olarak kabul edilerek yasaklanmıştır.

Doğu Türkistan'da halkın siyasî hürriyeti yoktur, Türk olan sözde Özerk Hükümet Reisi'nin yetkisi olmadığından bütün güç Çinli Doğu Türkistan Komünist Parti Sekreteri'nin elindedir. Son dönemlerde 'Uygur Özerk Bölgesi' statüsünü tamamen ortadan kaldırmaya yönelik, Doğu Türkistan'ı 'Kuzey Şin-ciang' ve 'Güney-Şinciang' şeklinde ikiye ayırarak, özerklik ve Uygur isminin tamamen ortadan kaldırılması doğrultusunda başlatılan taslak çalışmalar, oldukça düşündürücüdür. Önemli mevkilerin hemen hemen tamamında Çinliler bulunmaktadır. "Gerekirse mevki verin, fakat yetkiyi teslim etmeyin" siyaseti uygulanmaktadır. Akrabalarını görmek, vatani ziyaret etmek maksadıyla Doğu Türkistan'a giden Türkler çeşitli zorluklarla karşı karşıya bırakılmaktadır. Hatta turistik geziler için Doğu Türkistan'a giden yabancılara da kara yolculuğu kısıtlanmakta ve yabancılar takip altına alınmaktadırlar. Yapılan telefon görüşmeleri

dinlenmekte, sakıncalı gördükleri internet sitelerine ulaşımını engellenmektedir. Ayrıca sık sık tatbikatlar gerçekleştirilerek halka gözdağı verilmekte ve insanlar sindirilmeye çalışılmaktadır.

Dinî, millî, kültürel köklerinden kopartılmak ve etnik soykırıma tabi tutulmak istenen Uygur Türkleri, bir nevi Çinlileştirme demek olan asimilasyona maruz bırakılmaktadır. Türk tarihi, kültür ve medeniyeti çarpıtılarak özellikle Uygur Türklerinin zorla Şin-cianglı (Sin-canlı) olduklarına inandırılmaya çalışılmış,

bu gaye ile birçok şehir ve kasabanın Türk isimleri değiştirilip Çince isimler verilmiştir. Çin'in başka eyaletlerinden yüz binlerce Çinli göçmen getirilip Türk unsuru kontrol ve baskı altında tutularak eritilmek istenmiştir. Böylece 1949 yılından itibaren Doğu Türkistan'ın demografik yapısı hızla değişmeye başlamıştır. Doğu Türkistan'a yerleştirilen Çinlilere en verimli topraklar verilerek, müteşebbisler için de her türlü kolaylık ve teşvik sağlanmıştır. Çin Hükümeti, "Kuzey Batı Bölgesi'ni İskâna Açmak" projesi çerçevesinde Tibet'ten doğan ve güneye akıp giden Jin Sha-jiang Nehri'nin yönünü değiştirerek nehir sularını tünellerle Doğu Türkistan'ın Taklamakan Bölgesi'ne akıtma projesi üzerinde çalışmaktadır ve bu iş için Dünya Bankası'ndan kredi temin etmek gayesiyle teşebbüslere başlamıştır. Taklamakan Çölü'ne su getirilmesi projesiyle Doğu Türkistan'a milyonlarca Çinli göçmenin yerleştirilmesi hedeflenmiştir. Çin İşgal Yönetimi son zamanlarda aldığı bir karar ile Çinli nüfusun az olduğu Tarım Havzası'nın büyük yerleşim bölgelerinden Hotan ve civarına altı yüz bin Çinli göçmen getirip yerleştirmeye başlamıştır. Çinli göçmenler Türklerden gasp edilen verimli arazilere ve sanayi merkezlerine yerleştirilmektedir. Buralardan zorla göç ettirilen Türkler ise, suyu ve alt yapısı olmayan elverişsiz bölgelere sürülmektedir. Ayrıca güvenliği sağlamak gayesiyle çok sayıda Çinli asker ve polis de bölgede istihkâm edilmişlerdir. Bu arada Türk toprağında Çinli nüfusun artmasıyla birlikte Türkler, Çinlilerle evlenmeye ve şehirleri terk edip köylerde yaşamaya zorlanmışlardır. Uygulanan politikalar sonucunda 1929-1949 yılları arasında Doğu Türkistan'da yaşayan Han Çinlilerinin oranı %4 ile %6 arasındayken, bugün bu oran % 40'ı aşmıştır. Bütün bunlara ilaveten Doğu Türkistan'ın tarihi merkezi Kaşgar'ın mahalleleri, modernize edilme bahanesiyle yıkılmaya başlanmıştır. Eski Kaşgar'ı yıkmak Uygur kimliğini yok etmek demektir.

Çin Hükümeti, "Kuzey Batı Bölgesi'ni İskâna Açmak" projesi çerçevesinde Tibet'ten doğan ve güneye akıp giden Jin Sha-jiang Nehri'nin yönünü değiştirerek nehir sularını tünellerle Doğu Türkistan'ın Taklamakan Bölgesi'ne akıtma projesi üzerinde çalışmaktadır ve bu iş için Dünya Bankası'ndan kredi temin etmek gayesiyle teşebbüslere başlamıştır.

Uygur Türkleri, bugünleri ve gelecekleri açısından tehlikeli sonuçlara yol açan nükleer tehdit ve çevre meseleleri ile karşı karşıya bulunmaktadır. Nitekim Çin'in en büyük nükleer merkezi ve deneme alanı Doğu Türkistan'dır. Hükümet hiçbir koruyucu tedbir almaksızın bölgede 1964 yılından günümüze kadar elliye yakın nükleer deneme yapmıştır. Bu vahşet karşısında halk tamamen savunmasız ve korumasızdır.

Nüfus artışına mani olmak için şehirde yaşayanlara bir, kırsal kesimdekilere ise iki çocuktan fazla çocuk sahibi olmaya müsaade edilmeyen Doğu Türkistan Türklerine, kısırlaştırma başta olmak üzere çeşitli doğum kontrol yöntemleri uygulanmakta ve bir insanlık suçu olan zorla kürtaj yaptırılmaktadırlar. Türk nüfusunun artmaması için mahalleler, köyler, kasabalar çok sıkı kontrol altında tutulmaktadır. Çinli memurlar, Türk kadınlarının hamileliğini engelledikleri takdirde mükâfat almaktadırlar. Doğum merkezlerinde hamile kadınların 7-8 aylık bebekleri iğne ile öldürmekte ve sonra tıbbi olmayan usullerle kadınların karınları kesilerek çocukları dışarı çıkarılmaktadır. Bunun sonucunda bebeğin yanı sıra anne ölümleri de olmaktadır (son günlerde Hotan'da 10 aylık bir bebek anne karnından sağ çıkartıldıktan sonra doktorlar tarafından üzerine basarak öldürülmüştür).

Uygur Türkleri, bugünleri ve gelecekleri açısından tehlikeli sonuçlara yol açan nükleer tehdit ve çevre meseleleri ile karşı karşıya bulunmaktadır. Nitekim Çin'in en büyük nükleer merkezi ve deneme alanı Doğu Türkistan'dır. Hükümet hiçbir koruyucu tedbir almaksızın bölgede 1964 yılından günümüze kadar elliye yakın nükleer deneme yapmıştır. Bu vahşet karşısında halk tamamen savunmasız ve korumasızdır.

Çin Halk Cumhuriyeti Anayasası'nın 36. maddesindeki "Her Çin vatandaşı dinî inanç ve

hürriyete sahiptir. Devlet normal vatandaşların dini faaliyetlerini korur" şartına rağmen, Çin idaresi tarafından Uygur Türklerinin İslam dinini öğrenme ve ibadet haklarına zorbalıkla kısıtlamalar getirilerek, Uygur gençleri arasında dinsizliğin yaygınlaştırılması için özel gayretler sarf edilmektedir. Kâğıt üzerinde devlet

güvencesi altında olan din ve ibadet hürriyeti yöneticiler tarafından engellenmektedir. Ailelerin çocuklara dinî eğitim vermeleri yasaktır. Hac ibadetine kısıtlamalar getirilmiştir. Hacca giden devlet memurlarının işine son verilmektedir. Nitekim okullara 200 metreden yakın olan camiler, Kur'an kursları (günümüzde Kur'an kursları yasa dışı ilan edilmiştir), medreseler kapatılarak dinî kitaplar yakılmıştır. 24 Nisan 2014 günü Çin'in devlet haber ajansı 'xinhuanet', Urumçi şehir merkezinde bulunan Halk Meydanında Çin Komünist Parti ilkelerine aykırı bahanesi ile dinî, siyasi kitap ve CD'ler başta olmak üzere 33 milyon adet yazılı ve görsel basın, yayın ürünlerinin toplatılarak imha edildiği haberini yayınlamıştır. Kitapların yakılma hadisesi Doğu Türkistan'da devamlı bir şekilde uygulanmaktadır. Ayrıca âlimler ve Uygur aydınları da tutuklanarak öldürülmüşlerdir. Bugün dahi 18 yaşından küçüklerin, devlet memurlarının, işçilerin, emeklilerin, kadınların, öğrencilerin camilere girmesinin yasak olduğu Doğu Türkistan'da, yetişkinlerin de gruplar halinde ibadet etmelerine, vaaz verilmesine, uzun dua ve Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerin okunmasına da kısıtlamalar getirilmiştir. Yasaklara uymayanlar ise sorgusuz sualsiz en ağır şekilde cezalandırılmışlardır ve halen de cezalandırılmaktadırlar. Mesela 'dini tebliğ' suçu ile hapse mahkûm edilen din âlimi Kuçar'lı Kerem Kari, cezasını tamamlamış olmasına rağmen hiç bir sebep gösterilmeksizin ceza süresi defalarca uzatılmaktadır ki, bu durum çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından da kınanmıştır. Özellikle 11 Eylül saldırılarından sonra Müslümanlar üzerindeki dinî baskılar büyük oranda artmıştır. Sahte patlama ve şiddet olayları bahane edilerek milliyetçi Uygur

Kitapların yakılma hadisesi Doğu Türkistan'da devamlı bir şekilde uygulanmaktadır. Ayrıca âlimler ve Uygur aydınları da tutuklanarak öldürülmüşlerdir. Bugün dahi 18 yaşından küçüklerin, devlet memurlarının, işçilerin, emeklilerin, kadınların, öğrencilerin camilere girmesinin yasak olduğu Doğu Türkistan'da, yetişkinlerin de gruplar halinde ibadet etmelerine, vaaz verilmesine, uzun dua ve Kur'an-ı Kerim'deki bazı ayetlerin okunmasına da kısıtlamalar getirilmiştir. Yasaklara uymayanlar ise sorgusuz sualsiz en ağır şekilde cezalandırılmışlardır ve halen de cezalandırılmaktadırlar. Mesela 'dini tebliğ' suçu ile hapse mahkûm edilen din âlimi Kuçar'lı Kerem Kari, cezasını tamamlamış olmasına rağmen hiç bir sebep gösterilmeksizin ceza süresi defalarca uzatılmaktadır ki, bu durum çeşitli uluslararası kuruluşlar tarafından da kınanmıştır.

gruplarına terörist damgası vurularak gençler yargısızca infaz edilmişlerdir. Çin işi o kadar ileri götürmüştür ki, terörist diye 11-12 yaşındaki çocukları bile işkencenin en yoğun yaşandığı, sağ çıkmanın mucize olduğu ilkel hapisanelere atmışlardır (mesela Urumçi'de yaşları 7-12 arasında iki yüze yakın çocuk yasadışı dinî eğitim aldıkları gerekçesiyle hapse mahkûm edilmiştir.)

Son zamanlarda da Çin işgal altında bulundurduğu Doğu Türkistan'daki İslam'a yönelik baskısını günden güne daha arttırarak devam ettirmektedir. Çin polisleri Doğu Türkistan'daki Müslüman Uygur Türklerin evlerine izinsiz baskın düzenlemekte ve dinî kitapları bulunan Uygur Türklerini sorgusuz sualsiz tutuklayarak hapse atmaktadırlar. Çin Komünist Partisi, Gulca Kazak Özerk İli Samyüzü bölge Komitesi, cami imamı, cami idare heyeti başkanı, cami kontrol memuru ve Birleşik Cephe temsilcilerinden oluşan bir denetim komitesi oluşturarak bölgedeki bütün cami ve mescitleri denetlemiştir. Bu sırada 13 şehir mescidinde namaz kılarak yakalanan iki Uygur öğrenci ağır şekilde cezalandırılmıştır. Xinhua Haber Ajansı'nın internet sitesinde yer alan bir habere göre son bir-iki yılda ülke çapında toplam 4,5 milyon dini yayına el konulmuş, Hotan bölgesinde dini yayınlar dağıtmakla suçlanan bir Müslüman Uygur 10 yıl hapis cezasına çarptırılmıştır. Neticede Çin Komünist Devleti Doğu Türkistan'da Müslüman Türklerin dini kitapları evde saklamasını, okumasını ve okutmasını yasaklayarak soykırımın farklı bir çeşidini uygulamaktadır.

Bunların yanında Doğu Türkistan'da Türkler arasında günden güne artmakta olan işsizlik, ırkı aşağılama, Türkleri millî ve kültürel kimliklerinden uzaklaştırmaya yönelik uygulamalar, kültür ve spor faaliyetlerine izin verilmemesi, Türk gençlerinin eğitim-öğretimden yoksun bırakılması, her sahada sürekli artan baskılar Türk gençliğini bunalıma sürüklemekte, uyuşturucu ve gayri ahlaklı alışkanlıklar edinmelerine yol açmaktadır. Komünist Çin Yönetimi bu sahada etnik çatışmalardan, nefretin körüklenmesinden gerginliğin tırmandırılmasından beslenmektedir. Doğu Türkistan'da alkollü maddeler başta olmak üzere eroin, esrar, uyuşturucu haplar vb. keyif veren maddelerin satılması idarece adeta teşvik edilmektedir. Ayrıca yaşları 15 ile 25 arasında bulunan ve bugün sayıları 400 bine y aklaşan bekar kızlar başta olmak üzere Uygur gençleri zorla ailelerinden kopartılarak Çin'in içlerine sürülmektedirler. Akıbetleri meçhul bu gençler az bir ücretle sosyal güvenceden mahrum olarak fabrikalarda çalıştırılarak modern köle haline getirilmektedirler.

Son zamanlarda vuku bulan olaylarla yıllardır devlet terörü ile karşı karşıya kalan ve dilini, dinini, millî kimliğini muhafazaya çalışan Uygur Türklerinin tahammül hududu zorlanmıştır. Nitekim Haziran başlarında Yarkent’de Çinli bir öğretmen 23 Uygur Türkü kız çocuğuna cinsel tacizde bulunmuştur. Olayın ortaya çıkması üzerine aileler kanuni yollara başvurarak öğretmenin cezalandırılmasını istemişlerdir. Okulmüdürü başta olmak üzere yetkililer failin raporlu hasta olduğunu ileri sürerek meseleyi kapatmaya çalışmışlardır. Tepkilerin artması üzerine öğretmene on yıl ceza verilmiş fakat bu ceza uygulanmamıştır. Bu hadise sıcaklığını korurken 23 Haziran 2009’da Guan-dong Eyaleti Şao-guan şehrinde bir oyuncak fabrikasında çalışan Çinli işçiler Uygur genç kızlarına sarkıntılık etmişlerdir. Üç gün sonra dışarıdan takviyeli ve karanlık devlet güçleri tarafından oldukça iyi organize edilmiş binlerce Çinli işçi, fabrikadaki altı yüzden fazla Uygur işçisinin bulunduğu (bu işçiler iki aydır ücret alamamaktalar ve bütün başvurulara rağmen evli olanlara ev tahsis edilmemektedir) yatakhaneyi basarak sabahın ilk ışıklarına kadar Uygur Türklerine vahşice dayak atmışlardır. Maruz kaldıkları şiddet neticesinde yirmiden fazla Uygur Türkü hayatını kaybetmiştir. Katliamın duyulması ve yaşananların tahammül noktasını aşması üzerine Urumçi başta olmak üzere bütün Doğu Türkistan’da 5 Temmuz 2009 olayları patlak vermiştir. Şao-guan’daki Uygur katliamı ile ilgili Çin Hükümeti sonunda mecbur kalarak bir kaç Çinlinin yakalandığını rapor etse de; maruz kaldığı tecavüze, işkenceye, hatta ölüme karşı barışçıl bir şekilde hak talep eden Uygurlar hemen terörist ilan edilerek kurşuna dizilmiştir. “Tavşan gibi bin yıl yaşamaktansa aslan gibi bir gün yaşamak daha iyidir”, “Hakaretli yaşamdan sadakatli ölüm yeğdir” noktasına gelen Uygur Türkleri zulme baş kaldırmıştır.

Ana hatlarıyla belirttiğimiz Doğu Türkistan’ın ehemmiyeti ile işgalci Çin idaresinin emperyalist politikalarının neticesi 65 yıldır maruz kalınan zulmün

Son zamanlarda vuku bulan olaylarla yıllardır devlet terörü ile karşı karşıya kalan ve dilini, dinini, millî kimliğini muhafazaya çalışan Uygur Türklerinin tahammül hududu zorlanmıştır. Nitekim Haziran başlarında Yarkent’de Çinli bir öğretmen 23 Uygur Türkü kız çocuğuna cinsel tacizde bulunmuştur.

yansıması ve Çin toplum mühendisliğini iflas ettiren 5 Temmuz 2009 Urumçi hadiseleri, milletlerarası nüfuz mücadelesindeki Doğu Türkistan'ın yerini, önemini bir nebze ortaya koymaktadır. Bunun yanında kamuoyu tarafından yakından takip edilen ve infiale sebep olan Temmuz hadiselerinin bilançosu Uygur Türkleri için çok ağır olmuştur. Yapılan soykırımın mahiyeti anlaşılmasın diye olaylara şahit olabilecek alanlarda çalışan (doktor, polis, asker, otobüs şoförü gibi) Uygurlar ya mecburi izne çıkartılmış ya da çeşitli bahanelerle katliam yerlerinden uzaklaştırılmışlardır. Nitekim Nazi Almanya'sını andıran Çin vahşeti neticesinde binlerce Türk şehid edilmiş, on binlerce insan sorgusuz sualsiz tutuklanmış ve ağır işkencelere maruz bırakılmıştır. Açık bir hapishaneye dönüştürülen Doğu Türkistan'da telefon, internet gibi bütün iletişim araçları yaklaşık 10 ay boyunca kapatılmıştır (gerek gördükleri anda bu yola yine başvurmaktadırlar). Sabah evden çıkanların akşam dönüp dönmeyecekleri meçhuldür. Tepkilere rağmen dünya ile alay edercesine hukuk dışı idamlar, gizli infazlar, baskı ve zulümler artarak devam etmektedir. Olaylar yatıştıktan kısa bir süre sonra Çin yönetimi, televizyonların daha net seyredileceği bahanesiyle teknik ayarlama yapmak için Urumçi'deki Uygur Türklerinin evlerine girerek bir kutu takmaya başlamıştır. İstemeyenlere de mecbur tutulan bu kutuların dinleme aleti olduğu tespit edilmiştir. Yakın zamanda yapılan kanuni düzenlemelerle nüfus kaydı Urumçi'de olmayan Uygurların ticaret, eğitim gibi değişik gayelerle Urumçi'de ikamet etmeleri çok ağır şartlara bağlanarak adeta imkânsız hale getirilmiştir. Ayrıca 5 Temmuz katliamında çocuklarını kaybeden ailelere Urumçi'de ev kiralanmaması hususunda güvenlik birimleri tarafından resmi yazılar yazılmıştır (zira çocuklarının akıbetini sorma hakları bile olmayan Uygur ailelerden şikâyette bulunanlar tahdide maruz kalmış, bazıları hapse dahi atılmışlardır). Güvenlik güçlerine istedikleri anda yüz günlük olağanüstü hal ilan etme ve Uygur Türklerini terörist, bölücü, radikal İslamcı gibi yaftalarla tutuklama yetkisi verilmiştir (şu an bir yıllık olağanüstü hâl ilan edilmiştir). Uygur Türkleri, son günlerde Amerika'daki ırk ayrımcılığı günlerini andıran uygulamalara maruz kalmaktadırlar. Uygurların dini inancı, milli örf – adetleri emsali görülmemiş derecede hakarete uğramış ve aşağılanmıştır. Çin'in değişik bölgelerinde ve Doğu Türkistan'daki büyük alış-veriş merkezlerine, otellere, turistik yerlere Uygurlar giremeyecek konuma gelmiştir. Her hangi bir resmi kuruma, hastaneye, kütüphaneye, yolcu otobüsüne hatta taksiye bile başörtülü kadınlar alınmazken, birçok benzin istasyonlarında başörtülü kadınlara benzin satılmayacaktır yazısı asılmıştır. Yolcu otobüsünde namaz kılan Uygur dede Çinli şoför tarafından dövülmüş ve bir kaç görgü tanıklarının şahitlik etmesine rağmen her hangi bir soruşturma yapılmamıştır.

Amerika Birleşik Devletleri'nde faaliyet göstermekte olan Uygur İnsan Hakları Projesi (UHRP)'nin, 18 Eylül 2013 yılında yayınladığı raporu oldukça önem arz etmektedir. Rapora göre, Temmuz hadiselerinden hemen sonra, Ağustosun sonu ve Eylül'ün başlarında Urumçi'de vuku bulan esrareniz 'iğne saldırısı' hadisesini Uygurların yaptığını bahane eden Çin hükümeti, her hangi bir hukuka dayanmadan, Uygurları keyfi tutuklama ve hapse mahkûm etmek için müsebbip olarak kullanmıştır; bu 'hadise'den dolayı kışkırtılan Han toplumunun sokaklara dökülerek Uygurları öldürmesine teşvik edilmiş ve katliamın gerçekleşmesi için Han toplumunu koruyarak destek vermiştir.

5 Temmuz Urumçi katliamını gizlemeye çalışan Çin Hükümeti hadiseleri her ne kadar örtbas etmeye çalışsa da, sızan haberlerle vahşetin gerçek boyutlarından az da olsa dış dünyanın haberdar olmasından dolayı Çin Komünist Partisi reform yapma mecburiyetinde kalmıştır (bu aslında reform adı altında Çinlileştirme ve yeni sömürü politikasından başka bir şey değildi). Bu anlamda ilk olarak Çin'in Doğu Türkistan'daki Komünist Partisi Sekreteri Wang- lequan (İspanya Ulusal Mahkemesi tarafından suçlu bulunarak hakkında tutuklama kararı çıkartılmıştır) görev değişikliğiyle Pekin'e alınmış, yerine Zhang- Chunxian getirilmiştir. Gelir gelmez Doğu Türkistan'da ekonomik reformlar yapılacağı vaadinde bulunmuştur. Buna paralel olarak Doğu Türkistan'ın şehirlerinin kalkınması Çin'in muhtelif şehirlerine havale edilmiştir. Görünüşte Doğu Türkistan ile Çin'in gelişmiş bölgeleri arasındaki gelir dağılımı uçurumun giderilmesi hedeflenmişse de, realitede bu vaat asla yerine getirilmemiştir. Hayata geçirilmeye başlanan reform kalıbına sokulmuş politikalar kısa sürede gerçek menfi yüzünü göstermeye başlamıştır. Nitekim Çin Devleti hava ve su kirliliği başta olmak üzere çevre felaketlerine neden olan kendi

Her hangi bir resmi kuruma, hastaneye, kütüphaneye, yolcu otobüsüne hatta taksiye bile başörtülü kadınlar alınmazken, birçok benzin istasyonlarında başörtülü kadınlara benzin satılmayacaktır yazısı asılmıştır. Yolcu otobüsünde namaz kılan Uygur dede Çinli şoför tarafından dövülmüş ve bir kaç görgü tanıklarının şahitlik etmesine rağmen her hangi bir soruşturma yapılmamıştır.

25 Aralık 2013'de Hotan Vilayetinde arazileri zorla gasp edilen Uygur köylülerle polisle arasında arbede yaşanmıştır. Bölgenin en değerli arazileri istimlâk bedelinin altında fiyatlarla ellerinden alınan Uygurlar bu duruma itiraz ettiklerinden tutuklanıp hapse atılmışlardır. Çin'in resmi haber ajansına göre, 2013 yılında Çin'in muhtelif bölgelerinden Doğu Türkistan'da sadece pamuk toplayarak para kazanmak için gelen Çinlilerin sayısının 5 milyondan fazla olduğu öğrenilmiştir.

şehirlerindeki ağır sanayisini Doğu Türkistan'a kaydırmaktadır. Sanayi, büyük bir Çinli göçmen kütlesini de beraberinde getirdiğinden ve toprağa ihtiyaç duyduğundan Uygurlar hem yerlerini hem işlerini kaybetmektedirler. Ayrıca Çin yönetimi "kentsel dönüşüm" adı altında Uygur Türklerine ait tarım arazilerini istimlâk ederek, buralara sayıları milyonlarla ifade edilen Han asıllı Çinlileri yerleştirmektedir. Mesela 25 Aralık 2013'de Hotan Vilayetinde arazileri zorla gasp edilen Uygur köylülerle polisle arasında arbede yaşanmıştır. Bölgenin en değerli arazileri istimlâk bedelinin altında fiyatlarla ellerinden alınan Uygurlar bu duruma itiraz ettiklerinden tutuklanıp hapse atılmışlardır. Çin'in resmi haber ajansına göre, 2013 yılında Çin'in muhtelif bölgelerinden Doğu Türkistan'da sadece pamuk toplayarak para kazanmak için gelen Çinlilerin sayısının 5 milyondan fazla olduğu öğrenilmiştir.

5 Temmuz vahşetinin kısa süreli de olsa birçok ülkede ve milletlerarası kuruluşlarda yankı bulmasından dolayı Doğu Türkistan'ın ekonomik olarak geliştirilmesi söylemine dayanan sahte değişim politikasından, Uygur Türklerinde oluşan milli kimlik şuuru ve zulme direnç gösterme anlayışının (Ağustos ayında Doğu Türkistanlı büyük İslam âlimi Abdulkadir Kari Hacı vefat etmiş, Kaşgar'da 30 bin Uygur sabah namazı sonrasında son yolculuğuna uğurlamıştır. Kaşgar İydgah Camii'nin imamı Kari Hacı'nın naşı Çinliler tarafından Uygurların elinden alınmak istenmiş, direnen ahaliye zorbalıkla karşılık verilmiştir. Uygurbiz haber sitesinin verdiği habere göre

Uygur Aydını Abduveli Ayup Çin Devletiyle barış ve diyalog yoluyla çalışarak sonuca ulaşılacağı umuduyla başlattığı ana dilde eğitim seferberliği Çini ürkütmüş

ve 20 Ağustos 2013 tarihinde Abduveli Ayup yasa dışı para toplamak suçundan tutuklanmıştır; açtığı okulun ise kapısına kilit vurulmuştur. Anlatılan hadiselerde olduğu gibi bir reflekse dönüşmesinden korkan, milletlerarası konjonktürde Orta Asya'nın daha ön plana çıkmasında Doğu Türkistan'ın öneminin daha belirgin hale gelmesi gibi sebeplerden çekinen Çin Devleti, keskin bir değişikliğe giderek eski anlayış ve uygulamalarına geri dönmüştür. Meselenin ekonomik değil siyasal olduğunu öne süren bu siyasetin en mühim yansıması, muhalefeti ve Uygur İnsan hakları savunuculuğu ile ön plana çıkan Pekin Milletler Üniversitesi Öğretim Üyesi İlham Tohti ve annesini 15 Ocak'ta tutuklanması olmuştur. İlham Tohti ve annesi çocuklarının gözü önünde tartaklanmış, cep telefonuna, USB belleklerine, tezlerine, banka kartlarına el konulmuştur. Bu tutuklamaların Çin Komünist Partisi'nin "Uygur Bölgesi'nin istikrarı ve kalkındırılması"na yönelik yaptığı toplantının hemen akabine denk gelmesi bu bağlamda oldukça dikkat çekmiştir.

5 Temmuz hadiselerinden buyana Doğu Türkistan'da değişen bir şey olmamış, baskı ve zulümler ağırlaşarak daha da artmıştır. Bunda, Türkiye başta olmak üzere İslam ülkeleri ile Japonya haricindeki küresel güçlerin geneldeki sessizliği ve ilgisizliği önemli etken olmuştur. 2013 yılı yazında Kaşgar bölgesinde İslami hassasiyetleriyle tanınan ve çevresinde sevilen, sayılan bir aile, kadınların başörtülerini çıkartmasını reddetmeleri üzerine ayrılıkçı terörist damgasıyla evlerinde diri diri yakılmıştır. Akabinde Kargalık yakınlarında işgalci, katil Çin yönetimi insansız hava araçlarından silahsız ve savunmasız bir grup Uygur gencini vahşice açılan ateşle katletmiştir. Manzara o kadar vahim olmuştur ki, şehid gençlerin kimlikleri ancak et parçalarının DNA analizi sonucu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunların yanında Korla'da bir Uygur gencin Çinli polisler tarafında ateş püsküren silah ile yakılarak öldürülmesi ve

Manzara o kadar vahim olmuştur ki, şehid gençlerin kimlikleri ancak et parçalarının DNA analizi sonucu tespit edilmeye çalışılmıştır. Bunların yanında Korla'da bir Uygur gencin Çinli polisler tarafında ateş püsküren silah ile yakılarak öldürülmesi ve resminin resmi internet sitesinde servis edilmesi Doğu Türkistan'daki durumun vahametini bir daha gözler önüne sermiştir.

Nitekim 2014 yılında Kaşgar vilayetinde 148 büyük operasyon yapılmış, fikir ve ifade özgürlüğü eyleminde 30 bin Uygur genci tutuklanmıştır. Doğu Türkistan genelinde faili meçhul ve idam sayıları bilinmemektedir. Ocak 2015'de Kaşgar'da 6, Hoten vilayetine bağlı Kirye ve Çirye ilçelerinde 28-29 Ocakta meydana gelen olaylarda da 5 Uygur Türkü hayatını kaybetmiştir. 2014 yılı Ramazan Bayramının ikinci gününde gerçekleşen ve 20'den fazla insanın şehid edildiği ilişku katliamı Çin vahşetinin son göstergelerinden birisi olmuştur.

resminin resmi internet sitesinde servis edilmesi Doğu Türkistan'daki durumun vahametini bir daha gözler önüne sermiştir

Dünya kamuoyuna sızmasını önleme gayretlerine rağmen bilinen-bilinmeyen katliam ve olaylar haricinde Çin'in resmi haber ajansları ve yetkililerin verdiği bilgilere göre, 2013 yılında Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinde (23 Nisan Serikbuya, 9 Mayıs Yenihisar, 3 Haziran Goraçol, 26 Haziran Lükçün, 29 Haziran Hanarık, 20 Ağustos Yılıkçı, 23 Ağustos Köybağ, 26 Eylül Ondalık, 28 Ekim Tiananmen Meydanında 3 kişi kendini ateşe vererek, 16 Kasım Serikbuya, 15 Aralık Saybağ, 30 Aralık Yarkent) 400'ü aşkın Uygur Türkü katledilmiştir. Ayrıca Çin Xin-hua Haber Ajansı'nın Urumçi'den verdiği habere göre 24 Ocak 2014 yılında Doğu Türkistan'ın Aksu vilayetinin Toksu ilçesinde vuku bulan çatışmada 6 Uygur Türkü polisler tarafından öldürülürken, 5 tanesi sağ yakalanmış ve 6 tanesi ise bindiği arabada kendilerini patlatarak hayatını kaybetmiştir. Son gerçekleşen olaya dair ise İngiliz Haber Ajansı Reuters, Kırgızistan Sınır Güvenlik Birimi yetkilisi Raimberdi Duishenbiyev'in 24 Ocak 2014 yılında gazetecilere verdiği demece dayanarak, 23 Ocak günü Kırgızistan sınırları içerisinde (Doğu Türkistan sınırlarına yakın bölgede) 11 Uygur Türkü Kırgız askerleri tarafında öldürüldüğünü bildirmiştir (Kırgız yetkili ancak öldürüldükten sonra kimliklerin tespit edildiğini de dile getirmiştir). Resmi rakamlar böyle ise de, sadece son bir yıldaki vahşetin boyutunun büyüklüğünü, şehidlerin sayısının binleri aştığı gerçeğini tahmin etmek ve her gün Doğu Türkistan'ın çeşitli bölgelerinden olaylar, tutuklama, şehid haberleri gelirken hunharca masum insan katliamının,

zulmün devam ettiğini görmek zor olmayacaktır. Nitekim Doğu Türkistan'da Çin işgaline, baskı ve zulümlerine karşı Uygur Türklerinin tepkilerini artması ve 22 Mayıs 2014'de Urumçi'de bir Pazar yerinde meydana gelen, 39 kişinin öldüğü, 94 kişinin yaralandığı patlamalar üzerine Çin ordusu binlerce asker ve zırhlı araçlarla demir yumruk" gösterisi yaptı ve Doğu Türkistan "ana muharebe alanı" ilan edildi. Buna paralel olarak Çin işgal yönetimi, "Terörle Mücadele ve Sert Darbe Operasyonu" adı altında 28 Mayıs'ta ülke çapında büyük bir harekât başlattı. "Devlet terörü"ne oldukça manidar olarak bölgenin kadim şehri, Uygur Türklerinin kültür ve medeniyetinin en iyi korunduğu ve Müslüman Uygur Türk kimliğinin her konuda öne çıktığı tarihi Hoten şehrinden başladı. Çin'in facebook'u sayılan QQ ve Wechat gibi sosyal medya ile internetteki bütün bilgi akışı Çin ordusuna ait özel bilişim birimleri tarafından kontrol altına alındı. Ayrıca mahalli kaynakların bildirdiğine göre Doğu Türkistan'da sadece Mayıs ayında tutuklananların sayısı iki yüz kişiyi aştı. Sadece Alakoca şehrinde yirmi beş kız öğrenci başörtülerini açmadıkları için hapse atıldı. İli vilayetinde elli beş Uygur Türk'ü bölücü ve radikal İslamcı yaftasıyla terör eylemlerine katılmaktan yedi bin kişilik stadyuma kurulan mahkeme çıkartıldılar. Halkın bakışları altında elli beş Uygur hüküm giyerken, üç kişi idama mahkûm edildi. Bu sözde yargılamayla dönüştürülemeyen ve teslim alınamayan Doğu Türkistan Türklerine gözdağı verilirken, dünya kamuoyu da radikalizmle mücadele yalanına inandırılmak istenmiştir.

Çin'in baskı, zulüm, yıldırma ve katliam politikası bütün şiddetiyle devam etmektedir.

Nitekim 2014 yılında Kaşgar vilayetinde 148 büyük operasyon yapılmış, fikir ve ifade özgürlüğü eyleminde 30 bin Uygur genci tutuklanmıştır. Doğu Türkistan genelinde faili meçhul ve idam sayıları bilinmemektedir. Ocak 2015'de Kaşgar'da 6, Hoten vilayetine bağlı Kirye ve Çirye ilçelerinde 28-29 Ocakta meydana gelen olaylarda da 5 Uygur Türkü hayatını kaybetmiştir. 2014 yılı Ramazan Bayramının ikinci gününde gerçekleşen ve 20'den fazla insanın şehid edildiği İlişku katliamı Çin vahşetinin son göstergelerinden birisi olmuştur.

Çin'in Doğu Türkistan'da uygulamaya koyduğu Terörle Savaş Yasası başta olmak üzere diğer kısıtlama ve yasaklamalar ülke genelinde tansiyonu arttırmaktadır. Buna paralel olarak Çin'in katliam ve zulümleri bütün şiddetiyle devam etmektedir. Nitekim 2014 yılında Kaşgar vilayetinde 148 büyük operasyon yapılmış, fikir ve ifade özgürlüğü eyleminde 30 bin Uygur genci tutuklanmıştır. Doğu Türkistan genelinde faili meçhul ve idam sayıları bilinmemektedir. Ocak 2015'de Kaşgar'da 6, Hoten vilayetine bağlı Kirye ve Çirye ilçelerinde 28-29 Ocakta meydana gelen olaylarda da 5 Uygur Türkü hayatını kaybetmiştir. 2014 yılı Ramazan Bayramının ikinci gününde gerçekleşen ve 20'den fazla insanın şehid edildiği İlişku katliamı Çin vahşetinin son göstergelerinden birisi olmuştur. Dış dünyadan saklanmaya çalışılan bu katliam, yurt dışına kaçmayı başarabilen ve görgü tanıklarından olan Ebu Bekir Rahım'ın Uygurnet sitesine yazdığı mektupla gözler önüne serilmiştir. Bu örnekler Yarkend, Turfan, Gulca, Urumçi başta Doğu Türkistan'ın her köşesinde her gün görülmektedir. Bu arada Çin 2015 yılının ilk aylarında aldığı bir kararla Doğu Türkistan'da cep telefonu başta elektronik eşyalar ile cihazların (bilgi depolayan, aktaran vs. aletler başta olmak üzere) Uygur Türklerince kimlik ibrazı ile alınacağını, bunların ikinci elinin satışının da yasak olduğunu ilan etmiştir. Çin'in uyguladığı yasaklar öyle bir hal almıştır ki; normal veya dini günlerde Allah lafzı başta olmak üzere dini kelimeler içeren mesaj göndermek suç unsuru haline getirilmiştir. Çin'in Doğu Türkistan'da tatbik ettiği baskı, zulüm ve vahşet neticesinde Uygur Türkleri arasında Çin'den Korkma Sendromu Hastalığı ortaya çıkmaya başlamıştır. Özellikle Doğu Türkistan şehirlerine asılan, Çin askerlerinin resimleriyle süslenen ve tehlike neredeyse biz oradayız mesajı yazılı afişler bu sendromun her an adeta tetikleyicisi olmaktadır.

Doğu Türkistan'ın her caddesi her köşesi vur emri almış, elleri tetikte gezinen Çin askerleriyle doludur (Çin Devlet başkanı Xi Jin Ping de 28 Nisan 2014'deki Doğu Türkistan ziyaretiyle askerlerine moral vererek uygulamaların bir devlet politikası olduğunu göstermiştir). Her gün tren dolusu serseri Çinlinin yerleşmek gayesiyle getirildiği Doğu Türkistan'daki Uygur Türklüğü; öz yurdunda baskı, zulüm, korku, dram, acı ve katliamlarla varlık mücadelesi vermektedir. Sonuçta Doğu Türkistan'da Çin işgalinden bu yana en az 60 milyon Türk hayatını kaybetmiştir ki, bu sayı Bosna, Irak, Afganistan, Çeçenistan, Filistin'de ölenlerin on katıdır.

Gelinen noktada Çinli Gazeteci- Yazar Mu Cun Şen'in Doğu Türkistan ve Uygurlar konusundaki değerlendirmeleri hakikate ışık tutmaktadır: " Son yıllarda

Çin ve milletlerarası kamu oyu ve medyada Doğu Türkistan ve Uygur meselesi tarihte hiç rastlanmadığı kadar gündem oluşturmaktadır. Resmi Çin propaganda vasıtalarında oyunlar oynayan, şarkılar söyleyen, neşeli, itaatkâr ve halinden memnun Uygurlar ile gerçek hayattaki Uygurlar arasında büyük ve inanılmaz farklar müşahede ettim. Son yıllarda bölgede ve Çin'de gerçekleşen şiddet olayları de resmi Çin söylemlerine inanmış olan Çin toplumunda bu resmi görüşün doğru olmadığı kanaatinin oluşmasına sebep oldu ve bu da büyük çapta fikir ve kanaat değişikliklerini beraberinde getirdi. Çinli aydınlar ve gözlemciler Uygur meselesi hakkında fikir yürütmeye ve Hükümetin bölgede (Doğu Türkistan'da) uyguladığı politikaları sorgulamaya başladılar. Bölgede ve diğer yerlerde yaşayan ve görüştüğüm Uygurların düşünceleri ile bölgedeki gerçek ve fiili durumdan şu sonucu çıkarabiliriz; Uygurlar kendilerini Çin devletinin bir vatandaşı olarak kabul etmiyorlar ve bu duyguyu hiç de taşıyorlar. Bu durum dahi tek başına Doğu Türkistan'da büyük bir mesele olduğunu gösteriyor. Hükümet resmi propaganda araçlarındaki 'neşeli, halinden memnun ve itaatkâr Uygurlar' ile Çin toplumunda oluşan 'terörcü ve korkulan Uygurlar' arasındaki çelişki, olayın bir millî mesele olduğunun çok somut bir delilidir".

Bütün baskılara, soykırıma rağmen yaşanan hadiseler ve Doğu Türkistan Türklüğünün Çin politikaları karşısında gösterdiği irade göstermiştir ki, stratejik konumu ve sahip olduğu kaynaklar bakımından kritik bir noktada bulunan Doğu Türkistan'ın akıbeti sadece Çin rejiminin yarınını değil, uzun bir sınırı olan Türkistan Türk cumhuriyetlerinin geleceklerini de yakından ilgilendirmektedir. Çin stratejik ortaklık adı altında kuşatmaya çalışsa da Eski Sovyetler Birliği mirası sistemlerle idare edilen, bazılarında muhalif seslere hayat hakkı tanınmayarak korku ve baskının hâkim olduğu, bazılarında ise siyasi istikrarın sağlanamadığı, coğrafi mevkileri, yeraltı-yerüstü kaynakları ve insan gücü ile iştah kabartan, her şeye rağmen millî ve dinî kimliklerini muhafaza eden Kazakistan, Özbekistan, Türkmenistan, Kırgızistan devletleri; dünyada baş gösteren toplumsal başkaldırmaları (ister ülkelerinin kendi dinamikleri isterse dış güçleri kontrolündeki dış unsurların kışkırtması neticesi başlasın) etkisinden ne kadar uzak kalabilecekler, ekonomik-sosyal sıkıntılar ve problemler içerisinde coğrafyalarından oynanan oyunda nasıl bir hamleye maruz kalıp, ne tür bir tepki verebileceklerdir? Kısa veya uzun vade de olsa bir değişim yaşayacağı tahmin edilen bu Türk topluluklarında belirleyici aktörler; global oyunları bozabilecek millî unsurlar mı; yoksa Ukrayna'da, Gürcistan'da, benzerlerinde olduğu gibi küresel güçlerin piyonları mı olacak? Bunların yanında Kırım meselesi başta

Bunun yanında Orta Asya'daki gelişmelere bakıldığında da hükümetin, üniversiteler başta olmak üzere kurum ve kuruluşların (genelde batı ve ABD üzerinden gelişmeleri takip eden sivil toplum örgütlerinin çoğu da dâhil olmak üzere) Türkistan'daki olası gelişmelere maalesef pek hazırlıklı ve yeterince duyarlı olmadıkları, bugünden yarınlara ışık tutacak kapsamlı politikalarının, hazırlıklarının bulunmadığı anlaşılacaktır. Unutulmamalıdır ki, belirlenen değil belirleyen ve lider Türkiye olmanın en hayati ve pratik coğrafyalarından birisi hatta en önemlisi Orta Asya'dır.

olmak üzere son yıllardaki Rusya'nın hamleleri ve yaşanan ekonomik sıkıntıların tesiriyle daha ön plana çıkan eski zihniyetin etkisindeki nesiller ile dağılışı sonrası atmosferde (hürriyet ile baskı arasında) yetişen gençliğin gelişmeleri algılaması ve tavrı konusu ise ayrı bir soru olarak karşımızda durmaktadır. Daha bu gibi suallere verilecek cevaplar çok boyutlu analizleri beraberinde getirecek ve Türk devletlerinin bugün ve yarınki fotoğraflarını ortaya koyacaktır.

Çin, yaklaşık 9.6 milyon km² yüzölçümü (% 42.3'lük kısmı sömürgesi altında tuttuğu Doğu Türkistan 1.66 milyon km², Tibet 1.22 milyon km² ve İç Moğolistan 1.18 milyon km² topraklarıdır), devasa ekonomisi ve çok kalabalık nüfusuyla sadece Orta Asya satrancında değil küresel çıkar çatışmalarında da güç olmaya çalışmaktadır. Dış ticaret ve rekabette liberal, sınırları içerisinde kapalı ve otoriter devlet yapısı ile Çin, bir yandan milletlerarası arenada etki alanını genişletmeye uğraşırken diğer yandan da Orta Asya'ya yönelen hâkim politikaların da hedefi haline gelmektedir. Ciddi manada düşme eğilimi göstermesine rağmen % 7'lerdeki büyüme hızı, iki trilyonu aşan döviz rezervi ve ihracatının büyüklüğü gibi faktörlerle birçok kesimi ürküten Çin, gerçekten sağlıklı bir yapıya sahip midir? Shang-hai başta olmak üzere Shen-zhen, Zhu-hai, Shan-tou, Guang-zhou gibi gelişmiş, şehirler ile özellikle kuzey-batı bölgesi ve iç kısımlar arasındaki uçurumlar, ucuz iş gücüyle emeğinin karşılığını alamayan, devlet ve belirli bir zümre zenginleştikçe hayat standartları değişmeyen, hakları sınırlandırılmış, içe kapatılmış olarak yaşamaya mecbur edilmiş geniş kitleler, çürümüş idari ve sosyal sistemiyle bu büyük gemiyi karaya

oturtmadan yüzdürebilmek mümkün müdür? Bütün baskılara karşı demokratik, insan haklarına saygılı, hukukun hâkim olduğu, fikir ve düşüncelerin serbestçe ifade edildiği, hür dünyaca kabul gören sosyal ve iktisadi değerlerle mücehhez bir sistem talep eden her tür muhalefet daha ne zamana kadar susturulabilir? Dış dünyayı tanıdıkça ekonomik, sosyal, hukuki vs. istekleri değişecek, hayat tarzları, üretim ve tüketim alışkanlıkları farklılaşacak olan kalabalık nüfus yoğunluğu nereye kadar bu dünyadan soyutlanabilir (farklı coğrafyalarda rengarenk devrimlerle sonuçlanan talep ve başkaldırıları bütün zorluklara, engellemelere rağmen ansızın Çin'in kapısını da çalabilir)? Enerji ve pazar mücadelesinde yakın gelecekte belirgin hale geleceğini tahmin ettiğimiz küresel güçlerin dolaylı-dolaysız müdahalelerine ne kadar karşı konulabilir (ki verilen iki daldaki Nobel ödülleri bir milattır)? Ayrıca Doğu Türkistan ve Tibet gibi işgal edilen ülkelere sıçrayacak kıvılcımların çıkartacağı yangınlar söndürülebilir mi? Benzer soruların bulacağı karşılıklar yakın gelecekte sadece Çin'in içine düşebileceği ahvali değil, Orta Asya meselesinin varabileceği boyutları da göz önüne serecektir.

Orta Asya coğrafyası küresel güçlerin satranç tahtası haline gelirken Türkiye Cumhuriyeti Devleti bu oyunun neresinde? Uzun yıllardan beri batıcılık, statükoculuk, meşruiyetçilik temelleri üzerine kurulan ve ekseriyetle hâkim güç ABD'nin siyaseti doğrultusunda hareket eden, Batılı değerlerle konuşan Türk dış politikası; son dönemlerde yeniden şekillendirilmek istenen bölgesel düzenler ve konjonktürün tesiriyle değişmeye başlamıştır. Çok yönlü dış politika, aktif bir barış politikası, komşularla sıfır mesele politikası, öncelikli dış politikadan entegre dış politikaya, tarafsız, çözümcü dış politikası ana eksenine oturtulmaya çalışılmıştır. Bu yeni konsept Türkiye'ye milletlerarası arenada belli bir dinamizm, Orta-Doğu toplumları nezdinde popülarite getirmiş ise de, hüsrana ve hayal kırıklığından öte bir sonuç elde edilememiştir. Bunun yanında Orta Asya'daki gelişmelere bakıldığında da hükümetin, üniversiteler başta olmak üzere kurum ve kuruluşların (genelde batı ve ABD üzerinden gelişmeleri takip eden sivil toplum örgütlerinin çoğu da dâhil olmak üzere) Türkistan'daki olası gelişmelere maalesef pek hazırlıklı ve yeterince duyarlı olmadıkları, bugünden yarınlara ışık tutacak kapsamlı politikalarının, hazırlıklarının bulunmadığı anlaşılacaktır. Unutulmamalıdır ki, belirlenen değil belirleyen ve lider Türkiye olmanın en hayati ve pratik coğrafyalarından birisi hatta en önemlisi Orta Asya'dır.

Kaynaklar

- AHMETBEYOĞLU, Ali (2009), "Doğu Türkistan Türklerinin Güncel Meseleleri", *Türk Edebiyatı*, sayı 431, s.65-67.
- AHMETBEYOĞLU, Ali (2011), "Orta Asya Satrancında Doğu Türkistan'ın Önemi", *Türk Yurdu*, sayı 287, s. 230-232.
- ALPTEKİN, İsa Yusuf (1992), *Doğu Türkistan Davası*, İstanbul.
- , *Unutulan Vatan Doğu Türkistan*, İstanbul 1992.
- BEKİN, M. Rıza (2005), *Doğu Türkistan ve Sorunları*, İstanbul: Doğu Türkistan Vakfı.
- Esir Doğu Türkistan İçin İsa Yusuf Alptekin'in Mücadele Hatıraları* (Derleyen M.A. Taşçı), İstanbul 1985.
- DİLLON, Michael (2001), *Doğu Türkistan Çin Orta Asyası'nda Etnik Ayrımcılık ve Kontrol* çev. Hayati Aktaş İstanbul .
- Doğu Türkistan'da İnsan Hakları İhlalleri* Yayına Hazırlayanlar Ş. Ceylanlı-Y.Akdoğan-R.Kırkık, İstanbul 1999.
- Doğu Türkistan'da İnsan Hakları Sorunları* (Hazırlayanlar A.Türköz-H.K.Yavuz), İstanbul 2002.
- Doğu Türkistan'ın Sesi Dergisi Sayıları*, Doğu Türkistan Vakfı Yayını, İstanbul.
- KARACA, R. Kutay (2007), "Türkiye Çin Halk Cumhuriyeti İlişkilerinde Doğu Türkistan Sorunu", *Akademik Bakış*, sayı 1, s. 219-245.
- KARAHOCA, Amaç (2008), *Doğu Türkistan Çin Müstemlekesi*, İstanbul.
- KURBAN, İklil (1992), *Şarki Türkistan Tarihi (1944-1949)*, Ankara.
- SARAY, Mehmet (1998), *Doğu Türkistan Türkleri Tarihi*, İstanbul.
- TÜRKÖZ, Ahmet (1998), *Doğu Türkistan'da İnsan Hakları*, İ.Ü. Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi,
- UTKU, Ahsen (2006), *Doğu Türkistan İpek Yolu'nun Mahzun Ülkesi*, İstanbul.
- Hür Doğu Türkistan Sempozyumu*, İHH, 2010.
- <http://www.tuicakademi.org/index.php/kategoriler/diger/2493--arap-baharindan-cin-kisina-dogu-turkistan-sorunu>

İnternet Siteleri

- www.china-radio-international
- <http://www.uyghurnet.org/>
- www.hurgokbayrak.com
- www.uygur.org
- <http://www.uyghurcongress.org>
- <http://www.rfa.org/uyghur/>
- <http://www.uyghuramerican.org/>
- <http://www.unpo.org>
- <http://www.hrw.org>
- <http://www.gokbayrak.com>
- www.dunyabulteni.net
- www.uyghurbiz.net
- <http://www.globaltimes.cn>
- <http://www.news.cn/english/>
- <http://english.ts.cn>
- <http://www.amnesty.org/>
- <http://www.eastwestcenter.org>
- <http://www.uscirf.gov>
- <http://www.cecc.gov>
- <http://www.hrchina.org/en>

İLK GREGORYEN ERMENİ / HAYK TOPLUMUNUN DOĞU ANADOLU BÖLGESİNDEKİ VARLIKLARI, HAYAŞA BÖLGESİNDEKİ KATLIAMLARI VE ASİMİLASYON HAREKETLERİ

DR. TAHİR ERDOĞAN ŞAHİN*

Yeryüzünde hemen her ülke, toplum ya da birey çeşitli sorunlarıyla birlikte var olma mücadelesi verir. Bu, “hayat”ta olmanın doğal sonucudur. Ancak, tarihsel ve toplumsal bazı sorunlar kronikleşmiş bir niteliğe haizdir. Türkiye de bu tür bazı tarihsel sorunlarla uğraşmak zorunda olan, daha doğrusu uğraştırılmak zorunda bırakılan ülkelerden biridir. İşin iç burkan tarafı, hiç de hak etmediği “Ermeni Sorunu” gibi bir olguyla yüz yüze getirilmesi ve sürekli başının ağrıtılmasıdır. Emperyalist geçmişi ve niteliğiyle malûl, “ikiyüzlülüğü” su götürmez “Batı”nın nesnellik dışı mürailiği ve onların desteğiyle pusulası şaşan bazı ırkçı Ermeni kesimlerin bunda temel bir rol üstlendikleri aşikâr.

Nisan 2015, Ermeni Sorununun 100. yılı olarak telakki edilip bu zamansal sembolizm sığıntısı altında da bir takım çevrelerin Türkiye üzerinde ileri geri, yalan yanlış yığınlarca söylemlerde buldukları / bulunacakları görülmektedir. Başta bilim adamları olmak üzere, çeşitli araştırmacılara ve entelektüellere, 1915 yılı ve sonrası olayların, nesnel verilere dayalı tarihsel gerçekliğini anlatmaktan gına geldiğini de biliyoruz. Hatta olaylara insanca, tarafsız ve nesnel bir biçimde bakan

* Emekli Öğretim Üyesi.

Eğer bazı kesim ve kitleler, geçmişe atıfla bazı tezlere sığınıp Türkiye'den haklar talep edecekse, öncelikle kendi geçmişlerinde yaptıklarıyla yüzleşip bu ülkede kimlerin hak ve hukuklarını gasp ettiklerini, hangi kitleleri nasıl katledip asimilasyonuna sebep olduklarını bilmelidir.

çok sayıda Ermeni'nin de Türkiye'yi suçlamayı adet hâline getiren zevattan bıkip usandıkları kanaatindeyiz.

Elbette ki her toplum, zaman zaman kendi geçmişine ilişkin sorunlara dönüp bakmaktan, geçmişle yüzleşmekten imtina etmemeli. Bu geçmiş bilgisi, analizi ve yorumlamaları hemen her ülkenin reflektif tutumu olmalıdır da. Ki Ermeni toplumu da bundan muaf tutulamaz. Bu yazı, son bir yüzyılın Türk- Ermeni ilişkilerini veya da 1915 yılı olaylarını değil, Doğu Anadolu'da Gregoryen / Hayk Ermenileri diye bildiğimiz toplumun Hıristiyanlaşma sürecinde ve sonrasında yaptığı katliamlar ve asimilasyon çabalarını özetle ele almaktadır. Görülecektir ki, eğer bazı kesim ve kitleler, geçmişe atıfla bazı tezlere sığınıp Türkiye'den haklar talep edecekse, öncelikle kendi geçmişlerinde yaptıklarıyla yüzleşip bu ülkede kimlerin hak ve hukuklarını gasp ettiklerini, hangi kitleleri nasıl katledip asimilasyonuna sebep olduklarını bilmelidir.

Gregoryen / Hayk-Ermenileri ve Bizans Ortodoks iş birliği içerisinde, çoğunlukla Doğu Anadolu'nun batı kesiminde, güney batıda Arguvan'a, kuzey batıda Şebinkarahisar'a kadar uzanan alanlarda meydana gelen asimilasyon, sürgün, katliam faaliyetleri IV. yüzyılda başlayıp X. yüzyıla kadar kesintisiz devam etmiştir. O dönemin Gregoryen / Hayk Ermenilerinin bugünkü ardılları çoğunlukla bir döneme kadar Doğu Anadolu'nun kuzey batısında yaşayanlar, diasporada addedilenler ile bugünkü Ermenistan coğrafyasıyla sınırlı alanlarda bulunan (Asyatik tarafları da olmalarına rağmen Aryenik / İranî kültüre meyleden) Ermenilerdir.

Elbette ki, günümüzden yaklaşık on altı yüzyıl öncesi başlayıp yüzyıllarca devam eden Gregoryen Ermeni ve Bizans Ortodoks Kiliseleri marifetiyle yapılan katliam, yıkım, talan, baskı ve asimilasyonlar nedeniyle bugünkü kuşakları sorumlu tutmak söz konusu değildir. Günümüzdeki herhangi bir topluluğu ya da bireyi, "ata" olarak kabul ettiği geçmişi nedeniyle yargılamak ahlakın ve aklın ötesine savrulmaktır. Ancak, çeşitli saiklerle Anadolu'da "Ermeni Soykırımı" iddiasında bulunanların, tarihsel somut verilere inat bunda ısrar edip Rus - İngiliz

- Fransız desteğiyle Ermeni Komitelerinin başlattığı mezalimleri görmezden gelip Türk toplumunu suçlamayı adet haline getirenlerin, hunharca öldürülen / öldürtülen Hrant Dink'in deyimiyle "kanlarında bu tür nefret kirliliği taşıyanların", dünya kamu oyunu yanıltmakta hiçbir beis görmeyenlerin, öncelikle kendi geçmişlerini gözden geçirmeleri iktiza edecektir.

Bu makale, öncelikle, bir yüz yıl öncesinde yaşanan dramatik olaylarda gerçeklerin çarpıtılmasından medet umarak topyekûn Türkleri zan altında tutan günümüz ırkçı - fanatik Ermeni lobi ve kitlelerine bir serzeniştir. İnsaniliği ve dürüstlüğü konusunda hiç kuşumuz olmayan Ermenilerin tenzih edildiğini, asimilasyonla Ermenileşen insanların bugünkü kuşaklarını ise tümüyle ayrı tuttuğumuzu belirtelim.

"Dağlık / Yüksek Ülke" (Armenya) ve

"Yukarı Ülke" (Azzi / Hayaşa)

"Aratta" ve "Ararat": Önceleri küçük bir yer için kullanılırken zaman içerisinde Doğu Anadolu Bölgesi'yle eş değer olan tutulan "Armania" adının Sümerlere kadar giden bir geçmişi bulunmaktadır. Sümer kayıtlarında "Aratta" olarak belirtilen bu alan Hurrum / Hurri dağlarının ötesindedir.¹ Aratta menşelibu adlandırma; Uruatri (Assur/Salmanassar zamanı - 1274-1245- ve I. Tukulti Ninurta zamanında- 1244-1208- "Nairi" olarak), Urartu, Ararat kelimeleri ekseninde söylenegelmiştir.

Sümer destanlarından "Enmerkar ve Aratta" kahramanlık öyküsünde geçen "Aratta ülkesi"nin neresi olduğu konusunda farklı yerler işaret edilse de² bunun Doğu Anadolu- İran arasında bir yerde olduğu anlaşılmaktadır. Aratta, Sümer belgelerinden anlaşıldığı kadarıyla, bölge olmaktan önce, MÖ, III. bin başlarında

Bu makale, öncelikle, bir yüz yıl öncesinde yaşanan dramatik olaylarda gerçeklerin çarpıtılmasından medet umarak topyekûn Türkleri zan altında tutan günümüz ırkçı - fanatik Ermeni lobi ve kitlelerine bir serzeniştir. İnsaniliği ve dürüstlüğü konusunda hiç kuşumuz olmayan Ermenilerin tenzih edildiğini, asimilasyonla Ermenileşen insanların bugünkü kuşaklarını ise tümüyle ayrı tuttuğumuzu belirtelim.

bir kent ve yakın çevresiyle sınırlı bir alandır. Uruk'tan yedi sıra dağla ayrılmış, yüksekliği nedeniyle gidilmesi çok zor, Mezopotamya'da bulunmayan kıymetli taş ve madenlerin olduğu bir yerdir.

Enmerkar'ın burayı alma konusundaki ısrarı sonucunda, Aratta sakinleri bağımsızlıklarından vazgeçip Uruk'a tabi olmuşlardır. Bu süreçte Enmerkar, kızkardeşi İnana'nın yardımını da istemiştir.³ İnanna, istenilene yapacağını belirten ve "Yüksek Ülke'yi gözeten Sümer kökenli kraliçe" dir. Diğer taraftan Aratta ise tahıl yönünden yoksul bir kent devletidir. Bu nedenle, Sümer'deki gibi "en" olarak anılan Aratta Beyi, tahıl karşılığında boyun eğmeye hazırdır.

İlgili metinler, başlangıçta "Aratta"nın Doğu Anadolu ile değil, bu bölgenin öncelikle güney doğusunun belirli alanıyla sınırlı kaldığını göstermektedir. Buna göre; Aratta, Kraliçe İnanna'nın hükmettiği bir bölge üzerinden Uruk'a bağlanabilir bir mesafededir. Tahıl sorunu açısından bakıldığında, yüksek dağlarına rağmen plato ve vadilerinde bu ihtiyacı gideren Doğu Anadolu'dan çok daha verimsiz, yükseltilerden ibaret küçük bir kent devletçigidir.

"Enmerkar ve Ensukuşsiranna" öyküsünde Sümer, Ereğ kentinden Aratta'ya gitmek için Lugalbanda'nın aşmak zorunda olduğu "Hurrum" dağının Hurrilere ait bir yükseltiyi işaret ettiği konusunda ilgili bilim adamları hemfikirdir.⁴ Hurrice, Sami ya da Aryen halkların dillerinden oldukça farklıdır⁵ ve yapısal olarak Ural/Altay dil grubuna özgü nitelikleri yansıtır. Örneğin, Hurri dili fiilleri, Türkçede olduğu gibi kelime gövdesine takılan eklerle olumsuzluk bildiren biçimlere sokulmaktadır.⁶ Yine Türkçede olduğu gibi kadın erkek cinsiyet ayrımı belirten önek bulunmamakta; Sümer, Hatti ve Urartu dillerinde olduğu gibi bitişken bir dildir.⁷ Fazla olmasa da "Attai" (ata=ecdat) gibi kadim Türkçede kullanılan bazı kelimeler benzeşmektedir.

"Yüksek ülke, yüksek yer, dağlık, yüksek bölge" anlamına gelen Aratta'nın çok sonraki yüzyıllarda daha geniş bir alan için kullanıldığı, bunun da Doğu Anadolu'nun doğusuyla sınırlı olduğu anlaşılmaktadır. Uruatri, Urartu, Ararat, gibi yine "yüksek ülke" anlamına gelen adlar da Sümer kaynaklı Aratta ile ilişkilendirilmektedir. Sınırları kuzeyde Suşehri'nden Bayburt'a, güneyde Eğin'den Bingöl'e kadar uzayan, doğuda Bayburt - Kop Dağı - Muş ovası hattının batısında kalan ve Doğu Anadolu'nun batısını kapsayan Azzi / Hayaşa Bölgesi'nin ise ne Sümer kayıtlarındaki Aratta'yla ne de sonraki zamanlarda ifade edilen Ararat'la (yüksek / dağlık ülke) ne de onunla ilişkilendirilen Armenia gibi yerlerle coğrafi ve tarihsel olarak doğrudan bir ilgisi bulunmamaktadır.

Armenya ve Hayaşa Bölgesi

Sümer, Hurri, Hitit, Urartu kayıtları yanı sıra coğrafi konumun niteliğinden ve tarihsel olaylardan hareketle; Hayaşa ülkesinin kapsadığı alan Hititlerin vurguladığı biçimiyle “Yukarı Ülke” olarak belirtilmektedir. Bu bölgenin doğusunda yer alan ve Van Gölü civarını da (özellikle güneyini) kapsayan alanı ise Sümer vurgusunu esas alarak “Yüksek-dağlık Ülke” olarak adlandırmak doğru olacaktır.⁸ Gerek Sümer gerekse Assur’un kuzeylerinde yer alan ve kendi ülkelerinden oldukça yüksek dağlarla kaplı bu bölgeye “üst/yukarı ülke” demeleri oldukça mantıklıdır. Bu ülke Tevrat’da “Ararat” olarak geçmiştir. Hititler ise doğu komşuları olan bölgeyi “yukarı ülke” adlandırmışlardır. Ancak Hititlerin “Yukarı Ülke”si (Kur-uru ugu ti) yakından bildikleri AzziHayaşa, Tilimra ve Kaşka’nın batısıyla sınırlıdır.⁹

Zağroslarda belli bir yerin adı olarak kullanılan Aratta, sonraları Armenia olarak önce Van Gölü çevresiyle sınırlı bir alan için kullanılmıştır. Bölge genelinde kullanılması Urartuların sağladığı birlik sayesinde olmuştur. Esasında Urartuların kendilerini soy olarak Biainili diye tanımladıkları düşünüldüğünde, “Uruatri” ya da “Urartu”nun ülkesel ve coğrafi anlamda kuşatıcı ve birleştirici bir kavram olarak soyların üstünde çatı kavram olduğu iyice anlaşılmış olur. Tarihte pek çok “devlet - ülke” adı eşleşimi bu tür bir süreçle belirlenmiştir ve yönetici soya karşı veya ihtimal etnik tepkilere karşı birleştirici bir referans olmuştur.

Anlaşıldığı kadarıyla Azzi / Hayaşa ve çevresi MÖ. 500 yıllarına kadar daha doğuda yer alan Armenia coğrafya adıyla da doğrudan ilişkili olmamıştır. VIII. yüzyıla kadar Azzi / Hayaşa, bu yüz yıldan sonra Uruatri’nin batısı olarak Hayaşa’dır. Hayaşa Bölgesi’nin “Armaniye” ile dolaylı bir ilişkisinin kurulmasının nedeni, Kızılırmak’ın batısında bulunan toplulukların buldukları yerden Kızıldağ- Fırat ötesinin tümüne uyarladıkları genel adlandırmaya dayanmaktadır. VI. yüzyıldan sonrası ise “Batı Armenia”, “Küçük Armania” hatta çekirdek “Armenya ülkesine geçiş / giriş” olarak ifade edilmeye çalışılmıştır.

Buna göre; yörenin doğu ile olan coğrafi, tarihsel ve kültürel farkı nedeniyle, siyasal olaylar dahil tüm gelişmeler “yüksek ülke” diye tanımlanacak olan Armenia ile “Yukarı Ülke” olarak söylenegelen Hayaşa’yı Armenia, Ermenistan, Batı veya Küçük Ermenistan gibi adlarla adlandırmak yerine, “Hayaşa Bölgesi” veya “Armenya’nın Batısı” şeklinde ifade etmek çok daha doğru olacaktır. Nitekim MS’ki yüzyıllar içerisinde de Hayaşa diye ayırmadığımız bölgenin Ermenistan diye adlandırılan coğrafi alandan ayrı olduğu Belazuri dahil çeşitli kaynaklarda açıkça görülmektedir.¹⁰

MS IV. yüzyıl sonrasında Doğu Anadolu coğrafyasının eski adlarından olan Armania adıyla özdeş olarak anılmaları, günümüzde kendilerine “ata arayan” Ermenileri bu coğrafyada kurulan her uygarlıkla bağ kurma çabasına yöneltmiştir. Hatta, Hristiyanlık sonrasında Tevrat kaynaklı “Hay” adını alan Ermeniler arasında, “Hay” kelimesinden hareketle Hayaşalılar ile aralarında bağ kurulmaya kadar giden uçuk görüşler bile ileri sürülebilmektedir. Pek çok topluluk gibi “Armania” coğrafyasında yaşayan halkların tarihsel geçmişleri üzerinde yapılan spekülasyonlarda son bir buçuk yüzyılda ortaya çıkan ideolojik ve ırkçı yaklaşımların payı büyüktür.

Medler zamanında Kızılırmak’ın çıkış yerinin Armenia olarak belirtilmiş olması, o dönemde Hayaşa’nın siyasal anlamda Kapadokya’dan ayrı tutulduğunu, ancak batısında belli bir alanın Kapadokya sınırında olduğunu ortaya koymaktadır¹¹. Irmağın çıkışına kaynak olan Kızıldağ, bugün de Erzincan - Sivas arasındaki idari sınırı belirlemektedir.

Hayklar ve Armenia: Etnik kökenleri hakkında farklı tezlerin ileri sürüldüğü¹² bugünkü Ermeni toplumunun tarihsel- kültürel kimliğinin oluşumunun temelinde, Kafkasya ile Van Gölü arasında yaşayan Asyatik ve Aryen kökenli çeşitli halkların bulunduğu anlaşılmaktadır. Aynı coğrafya içerisinde etnik ve kültürel bütünleşmelerin yaşandığı bu süreç, Hristiyanlığın bölgede egemen oluşu yanı sıra dil - alfabe birliğinin sağlanmasında da katkısıyla “Ermeni” olarak vurgulanan ulusal bir kimliğin vücut bulmasıyla sonuçlanır. Böylece, “Armaniya” kavramı belli bir coğrafyanın adı olması yanı sıra belli bir ulusal kimliğin adı olarak da kullanılmaya başlanmıştır.

Kanıtlanın ya da kanıtlanmasın ileri sürülecek tezlerden hiç biri, ana hatlarıyla bugünkü Ermenistan, Urmiye ve Van Gölü arasındaki sahada; kadim- yerli / otokton topluluklarla birlikte çeşitli Asyatik / Turani ve Aryen kökenli kitlelerin birlikte yaşadıklarını ve “Ermeni” ulusal kimliğinin ancak MS V. yüzyılda oluştuğu gerçeğini değiştirmez. Ki bu süreç, uygarlık alanlarının hemen hepsinde yaşanan doğal - tarihsel süreçlerden daha farklı ve sıra dışı bir gelişme değildir.

MS IV. yüzyıl sonrasında Doğu Anadolu coğrafyasının eski adlarından olan Armania adıyla özdeş olarak anılmaları, günümüzde kendilerine “ata arayan” Ermenileri bu coğrafyada kurulan her

uygarlıkla bağ kurma çabasına yöneltmiştir. Hatta, Hristiyanlık sonrasında Tevrat kaynaklı “Hay” adını alan Ermeniler arasında, “Hay” kelimesinden hareketle Hayaşalılar ile aralarında bağ kurulmaya kadar giden uçuk görüşler bile ileri sürülebilmektedir. Pek çok topluluk gibi “Armania” coğrafyasında yaşayan halkların tarihsel geçmişleri üzerinde yapılan spekülasyonlarda son bir buçuk yüzyılda ortaya çıkan ideolojik ve ırkçı yaklaşımların payı büyüktür.

“Ata arama” arzusuyla, Gregoryen Ermeni /Hayk toplumunu Hitit, Huri, Hayaşa, Urartu gibi ilgisiz oldukları yapılarla ilintilendirmeye sevk eden çaba, bu etnik- coğrafya adı bileşeninden kaynaklanmaktadır. Oysa ki zamanla Doğu Anadolu’nun asli halklarından olan diğer birçok topluluk gibi Gregoryen-Ermeni/ Hayk topluluğunun da tarihsel geçmişlerinin nesnel biçimde ortaya konulması gerekir. Bu konuda gerek Ermeni gerekse bu topluluktan olmayan ve bilim ahlakına sahip tarihçelerin olması umut vericidir.

Van ve Urmiye gölleri çevresinde, adları Darius I’ un Behustun yazıtlarında (518’den sonra) buldukları coğrafyanın adıyla ilk kez “Armini” olarak zikredilmişlerdir. Armina ülkesi içerisinde kendilerini Khorenli Movses’ten beri (VII. yy.) “Haikh” (Hai-Hay)’diye niteleyen topluluğun olması da mümkündür.¹³ Ancak, Van- Urmiye- Eçmiyazin bölgesinin batısında MS. V. yüzyıla kadar Hayk diye bir topluluğa rastlanmaz.

Doğu Anadolu’ya, bu alanın batısı da dahil Hayk ya da başka topluluklar gelmeden önce de “Amenia” (Ermenistan) dendiği Herodotos’un verdiği bilgiden de anlaşılmaktadır. “...Medlerin toprakları ile Lydialıların arasında sınır, aslında Halys ırmağıydı ki, bu ırmak Armenia dağlarından çıkar, Kilikia’dan geçer, Matien’leri sağına, Phrygia’yı soluna alıp bu iki ülke arasında akar; bu ülkeleri geçtikten sonra, kuzeye doğrularak Kapadokia Suriyelileri ile sol kıyıdaki Paphlagonia arasında sınır çizer”¹⁴. Gerek Herodotos gerekse Xenophon’da geçen topluluklar arasında Hayklar yoktur. Kendilerine Hristiyan olduktan sonra “Hayk” adını veren bu topluluğun atalarından bir kısmının en erken MÖ. I. yüzyıl ortalarına doğru Küçük Armenia’nın doğusuna gelmiş olmaları düşünülebilir. Ancak, bu toplulukların Urartulularla hiçbir bağı yoktur. Nitekim, Herodot, “Alarodialı” olarak adlandırdığı Urartu’nun eski sakinlerini bu halktan (Ermeni geçmişi oluşturacak Aryen kitleden) açıkça ayırmaktadır.¹⁵ Zamanla “Ermeni” diye anılacak bu kitlelerin Van merkezli Urartu topraklarının kuzeyine Agilisen’den (Erzincan), yani kısmen kuzey batıdan ve geri kalanlarının Sasun, yani güneybatıdan geçerek varmış olabileceklerini düşünenler olmuştur.¹⁶ Ne var ki, bu yönde bir geçiş olduğunu, varsayılan bu geçişlerde yöredeki Katalonların Akilisen’deki yurtlarından uzaklaştırılıp uzaklaştırılmadıklarını ya da

bu yöre üzerinden kuzey doğuya giden kitlelerden kalan olup olmadıklarını teyit edecek herhangi bir kanıt yoktur.

Kaynaklarda belirtilen bilgilerin ışığı altında; MÖ. VI. yüzyıl başlarında Doğu Anadolu - Kafkasya arasında demografik bir hareketlenmenin olduğunu, yöredeki yerli halklar içerisinde Frig- Trak kökenli kabilelerin de gelerek bunların Van Gölü- Ermenistan arasında eski halklarla eklemleştğini, Aryenik ve Asyatik/Turani kökenli halkların birlikte yaşadıklarını, MS. IV. yüzyıldan sonra ise (Hristiyanlığın ve Ermeni dil ve alfabesi oluşturulmasının avantajıyla) kendilerine sonradan Hayk adı verecek bir topluluğun heterojen bir yapıdan homojen- kültürel bir yapıya doğru evrilerek etnik bir "Ermeni/Hayk" ulusunun oluştuğunu söyleyebiliriz. Ermeni kelimesi öncelikle genel coğrafi bir ad olması nedeniyle çıkan kargaşanın önlenmesi için salt Ermeni yerine Ermenistan'daki Ermeniler için "Hayklar" ya da "Ermeni/Hayk" "Gregoryen Ermeni" ya da "Gregoryen Ermeni/Hayk" toplumu demek uygun olacaktır.

Hayk topluluğu diğer yerli halklarla birlikte Armenya bölgesinde yaşadıkları için onlar da Armenyalı olmuşlardır. Persler gibi Grekler de, kendilerini Hayk olarak niteleyen bu topluma, diğer halklara da dedikleri gibi (yaşadıkları coğrafi isim üzerinden) "Armin" demeyi sürdürmüşlerdir¹⁷.

Doğu Anadolu ve Kafkasya arasındaki halkların bir kısmının oluşturduğu Ermeni ulus yapılanması ve Ermenilik bilincinin özellikle Hristiyanlığın bölgedeki yayılışı sonunda kazanıldığı bilinmektedir. Bu dönemden sonra Hayk adı yaşadıkları coğrafya'nın adına izafeten "Ermeni"ye dönüşmüştür. Sonuçta Hayklar da dahil birçok topluluk bu coğrafyanın çeşitli yörelerinde Armenyalı (Ermenistanlı) olarak genel bir ad altında yaşamışlardır.

İran ve Doğu Roma Arasındaki Armenya: Doğu Anadolu'nun kuzey doğusunda zaman zaman çeşitli yerel-bağlı yönetimler oluşmuştur. Arşak yerel hanedanlığı da bunlardan biridir. Bu tür siyasal yapılar kültürel gelişmeler üzerinde de etkili olmuşlardır. Vramşabuh'un saltanatı ve Aziz Sahak'ın da ruhani liderliği döneminde Aziz Mesrob Maşdots'un çabası sonucu Ermeni alfabesi ortaya çıkmıştır (392 – 405 arası). Yeni bir alfabeye kavuşmanın verdiği heyecanla Mesrob, Aziz Sahak ve müritleri İncil'in Ermeniceye tercümesi için çalışma başlatılır. Bu amaçla Grekçe orijinal metinlerin tedariki için Mesrob, yanına Derkzene (Tercan) piskoposu Dint'h'i alarak İstanbul'a gider. İki mürit ise Suryani İncil metinleri için Edessa'ya gönderilir. İncil metinlerinin Ermeniceye çevrilmesiyle başlayan süreç aynı zamanda Ermeni edebiyatının oluşmasına da neden olmuştur.¹⁸

Vramşabuh'un son yıllarında İran kralı olan Yezdcerd ile dostluk ilişkilerinde bulunulması Bizans'ı şüphelendirmiş ve denetim altına alınması için bir valinin kontrolüne tabi tutulmuştur.

Vramşabuh'un ölümünden sonra, Yezdcerd'e ricada bulunulduğu, Unutma kalesindeki Hosrov affettirilerek eski yurduna getirilip krallığına iade edildiği rivayet edilir. Ancak kendisi bir yıl yaşadktan sonra, Yezdcerd Doğu Anadolu'ya kendi oğlu Şahpur'u kral olarak atamıştır.¹⁹ Şahpur'un Doğu Anadolu iktidarı dört yıl sürmüş, babasının ölümü münasebetiyle İran'da bulunduğu bir sıra o da öldürülmüştür. O'nun ölümünden sonraki otorite boşluğu nedeniyle iki – üç yıl süren bir kargaşa yaşanır. İran tahtına geçen Behram, Doğu Anadolu'ya Vramşabuh'un oğlu Ardeşes'i atamıştır.

Ardeşes ruhani reislerin nefretini kazandığından, tahtından indirilerek hapsolunur (433). Ardeşes'in alınmasını teklif edişinden dolayı İran kralını hiddetlendirip ruhani reisliği fesholunan bu kişi; daha önceden Hosrov'u hapisten çıkarmaya muvaffak olan Aziz Sahak'tır. İran, Doğu Anadolu'nun yönetimine belirli sülalelerden kral atama teamülünden uzaklaşarak kendileriyle daha yakın ilişkiler kurabilecek ve kontrolü daha kolay "marzban"lık (valilik) ihdas etmiştir. Böylelikle Doğu Anadolu'da Arsaklı (Arşakuni – Eşkaniyan) sülalesinin yönetimdeki varlığı sona ermiştir.

V. yüzyıl, bazen şiddet boyutu çok fazla Bizans – İran sınır mücadeleleriyle geçmiştir. İran (Sasani) kralı II. Yezdcerd (446–457) zamanında şiddetli çatışmalardan biri olmuş, Mezpin'de Bizans'ı yenen İran güçleri kesin olarak Doğu Anadolu'yu tümüyle kendilerine bağlamak hevesine kapılmışlardır. II. Yezdcerd, aynı zamanda Hristiyanlığın aşırı düşmanlarından biri ve Zerdüşť dininin ateşli bir taraftarıdır.

Doğu Anadolu'nun İran egemenliğinde sürekli kalmasına engel olan en önemli faktörlerden biri, hiç şüphesiz inanç farklılığıdır. Bunun çözümü için İran kralı çeşitli İran dini rahiplerini bu bölgeye salarak propaganda yapmalarını istemiştir. Bu hareket sert tepkileri doğurduğu gibi, kabullendirilmesi istenen İran dininin içeriği, Hristiyanlığın yerleşen anlayış ve kurallarını bertaraf edebilecek nitelikten yoksundur. İran'ın başarısızlıkla sonuçlanan bu dinî politikası, Hristiyan güçlerle İran askerleri arasında çatışmalara neden olduğu gibi, İran'a karşı kökleşen bir husumet yaratmıştır.

İran güçleri karşısında yenik duruma düşen Bizans, bu son karşısında başlarda sessiz kalmayı yeğleyerek, sadece elinde bulundurduğu sınır – savunma

kalelerini muhafaza ile yetinmiştir. Bir ara Ermeniler İmparator Marcinius(450 – 457)'tan yardım talep etmişler, fakat ret cevabı almışlardır.

İran, kralları Hürmüz'den sonra gelenler zamanında büyük toplumsal ve ekonomik kriz içine girmiştir. Krizin boyutu, İran'ın Bizans'tan yardım istemek zorunda kalmasından anlaşılmaktadır. Böylesine olağanüstü fırsatı kaçırmak istemeyen Bizanslılar, Van, Ararat ve Secan gölüne kadar olan yerleri kendi ülkelerinin topraklarına katmışlardır.

Belirtildiği üzere Doğu Anadolu asırlarca Roma – İran arasında “tampon” bölge niteliğinde, iki ayrı uygarlığın iç içe geçtiği bir alandır. IV. yüzyılın son çeyreği içerisinde paylaşıldığı zaman, bölgenin daha küçük bölümünü teşkil eden batı kesimi Theodosiopolis (Erzurum) ²⁰ dahil Roma'nın daha büyük olan doğu kesimi ise Sasanilerin elindeydi. Buraya Pers – Armenia denilmekteydi.²¹ Bu bölüşümle belirlenen sınırların ilke olarak çoğu yıllarda geçerli olması nedeniyle, Doğu Anadolu genelinde iki ayrı kültür blokunun oluşması doğaldır.²²

Hristiyanlık ve Doğu Anadolu: Hristiyanlık, yayılışının ilk evresinde, anlayış ve algılama açısından Helenistik kültürlerin, siyasal açıdan ise Roma İmparatorluğu'nun direnişiyle karşılaşmıştır. Bu yeni dinin çatışmak ve elemine etmek zorunda olduğu bir diğer alan da doğu kaynaklı eski dinlerin kökleşmiş anlayış, kural ve kaideleridir.²³ Hristiyanların elinde, doğrudan İsa'ya gönderilen vahyi İncil yerine, birçok gerçek vahiy metinlerinin de yer aldığı sonradan yazılmış farklı kitap demetleri vardır. Birçok İncil metni ve “Pavlus'un mektupları” gibi çeşitli propogandist dinî metinlerle yayılış macerasına giren Hristiyanlık, çatıştığı zihni, dini, siyasî ve geleneksel yapılarla ilişki içerisinde evrilip dönüşerek yoluna devam etmiştir.

Günümüz Gregoryen Ermeni /Hayk toplumunun Hristiyan oluşu III. yüzyılın sonlarında, Kapadokya etkisiyle ortaya çıkmıştır. Kapadokya'da örgütlenen Hristiyanlık, ilk yıllarda bağlı buldukları Kayseri'de oturan Leons'un şahsında bir merkez kurmuşlardır. Hristiyanlık inançlarını ilk zamanlarda yüzeysel olarak benimseyen halk, bir ara bu dinden vazgeçerek eski dinlerine dönme temayülü göstermiş, fakat Kirkor (Grégoir) Lusavoriç (⦿⦿⦿⦿⦿⦿ ⦿⦿⦿⦿⦿⦿⦿⦿⦿⦿) adlı din adamının çabalarıyla bu dönüşler önlenilmeye çalışılmıştır. Kirkor, Güneydoğu Asya' da (Hint- İran –Kafkasya- Doğu Anadolu arasında) etkin olan Saka, Akhun (Eftalit), Kuşhan gibi Turani topluluklarla²⁴ İrani toplulukların oluşturduğu Part (Arsaklı) Surenler (Suren- Bahlav) ailesine mensup Anak'ın oğludur.

Part İmparatorluğu'nun kurucusu olan Arsaklılar, Hazar İç Denizi'nin doğusunda yaşayan Asyatik/Turani Parni kabilesine bağlı sülalelerden biridir. Bu topluluk MÖ, IV. yüzyıl sonlarında İran topraklarına gelmiş, MÖ, 247- MS. 224 arasında egemen olmuşlardır. Bu bölgede meşruiyetleri için eski Ahameniş kralı Artakserkses soyu ile bağları olduğunu iddia etmişler, hatta o dönem kültürünü yaşatma gayretinde olmuşlardır. Aynı iktidar devlet örgütlenmesinde Pers- Selevkos geleneğini örnek almış ve Hellenistik kentlerin daha da gelişmesine çalışmışlardır. Arsaklıların yerine 224'te Sasanilerin gelmesi yalnızca basit bir iktidar değişikliği değildir. Sasani döneminde ortaya çıkan olaylar, eski yarı bağımsız yerel yapılar üzerinde kaotik bir sürecin yaşanmasına neden olmuştur. Doğu Anadolu' da çoğunluğu Roma karşısında Arsaklı yönetimini tercih eden kitlelerin her biri, bu dönemde kendi konumlarına göre yeni stratejiler benimsemek durumunda kalmışlardır.²⁵

Tartun Surp Dirdot (Aziz Tiridot) Kilisesi.

Kilise, Kirkor Lusavoriç ve taraftarlarının yıkıp yağmaladıkları İlk Çağ "Barşamin Tapınağı" nun yerine inşa edilmiştir. Bu yıkımı yazan Khorenatsi ve Akatankegos gibi erken Ermeni kaynakları, İlk Çağ Tortan tapınağında fildişi, kristal ve gümüşlerle bezeli bir Barşamin heykelinin olduğunu, altın ve gümüş dolu hazinesi ile arazi ve topraklarının bulunduğunu kaydederler.

Arsaklı Anak, Part/Arsaklı saltanatı sonrasında Ermenistan'da devam eden Küçük Arşaklı kralı ve yakın akrabası olan Khosrov'u (Husrev) öldürmüş olan kişidir. İktidar kavgaları içerisinde Anak ve ailesi katliama uğrayınca, oğlu Kirkor Kayseri'ye götürülmüş ve orada Hristiyan olarak büyütülmüştür.²⁶ Bu saray

Öncelikle, bu yeni dinin (Hristiyanlığın) kültürel ve tarihsel olarak Ermenileşme sürecine giren topluluklar tarafından kabulü ve onların bu dinde otoritelerinin olması, diğer ırkların da Hristiyan olduktan sonra “Ermenileşme”lerine sebep olmuştur. Dolayısıyla Doğu Anadolu’ da genelleme yapılarak “Ermeni” diye adlandırılan toplumdaki, homojen bir ırk ve kültürün temsilcisi değil, pek çok etnik zümrelerin tümü kast edilir.

içi katliamdan kurtulanlardan biri de Roma’ya götürülen Khosrov’un oğlu Tiridat’ (Dirtat) dır. Yakın gelecekte bu ikisi, biri siyasî, diğeri dinî lider olarak bölgenin geleceği için ön plana çıkacaklardır.

Kirkor, Anadolu’ da baş ruhani reis Leons tarafından takdis edilerek Doğu Anadolu’nun dinî lideri olarak atanmış, Leons’dan aldığı icazetten sonra başta soylular olmak üzere, yöre halkını takdis etmeye başlamıştır.²⁷ *Lusavoriç* (aydınlatıcı) sıfatıyla taltif edilen Kirkor, bu işin misyonerliğini yapmaları için Orta Anadolu’dan ve hatta Suriye’den din adamları getirtmiştir²⁸. Yirmi yıl süreyle (305 – 325) en büyük ruhani patrik olarak bu dinin yayılmasında emeği geçmiş; Yunanca ve Suryanice İncil ile Partça/Ermenice vaazlarını Erzincan’dan Kaspi (Şirvan) yurduna, Medzbin (Nisibin - Nusaybin)’den Alan (Kafkasların kuzey kesimi) bölgelerine kadar tarıtabilmiştir.

Hristiyanlık, kuzeyde Suşehri’den Bayburt’a, güneyde Diviği’den Bingöl’e kadar olan alanı kaplayan ve merkezî Arziya (Erzincan) olan Hayaşa²⁹ Bölgesi’ndeki kadim inanışlarla karşı karşıya gelmiş, farklı inançlar temelinde yeni toplumsal olaylara neden olmuştur.

Öncelikle, bu yeni dinin(Hristiyanlığın) kültürel ve tarihsel olarak Ermenileşme sürecine giren topluluklar tarafından kabulü ve onların bu dinde otoritelerinin olması, diğer ırkların da Hristiyan olduktan sonra “Ermenileşme”lerine sebep olmuştur. Dolayısıyla Doğu Anadolu’ da

genelleme yapılarak “Ermeni” diye adlandırılan toplumdaki, homojen bir ırk ve kültürün temsilcisi değil, pek çok etnik zümrelerin tümü kast edilir.

Arsaklı hükümdarı Tiridat Han, Roma’ya gidip döndüğü sıra, Kirkor Lusavoriç, Doğu Anadolu’nun diğer asilzadeleri gibi O’nun emrine girmiş ve zahitleri arasına katılmıştır. II. Tridat’ın katibi müverrih Agathangelos’un “Patmut’ivn Hayots” adlı

eserinde³⁰ Aziz Kirkor'un Hristiyanlığı bir süre kendi içinde sakladığı ve sonra yayma fırsatını bularak çalıştığı anlatılmaktadır.³¹

Hristiyan Ermeni/Hayk Toplumunun Doğu Anadolu Halkları Üzerindeki Asimilasyon ve Katliamları

Akatankeğos ya da Movses Khorenatsi gibi klasik Hristiyan Ermeni kaynaklarının sözlü geleneksel anlatımları derleyerek verdiği bilgiler, bu dinin bölgede yayılışında Arsaklı (Part) iktidarın önemini göstermektedir. ³² Ayrıca, bu anlatılar Hayaşa coğrafyasında Arşaklı/Part kökenli nüfusun da bulunduğunu ve bu iktidarın varlığı ile demografik yapının iradesi yardımıyla Hristiyanlık anlayışının yayılabilmesinin koşullarını anlamamıza yardımcı olmaktadır. Başta Ermenilere ait olmak üzere çeşitli kaynaklar, halkların eski inanışlarını korumak adına direnme gösterdiklerini, ancak Ermeni/Hayk toplumu tarafından katledildiklerini ve tapınaklarının yıkıldığını kaydetmişlerdir.

Başta Ermenilere ait olmak üzere çeşitli kaynaklar, halkların eski inanışlarını korumak adına direnme gösterdiklerini, ancak Ermeni/Hayk toplumu tarafından katledildiklerini ve tapınaklarının yıkıldığını kaydetmişlerdir.

Hristiyanlığın bölgedeki yayılışına ilişkin rivayetlerde, tapınaklarda bazı "iblislerle" savaşıldığı vurgulanır. Bu "iblis" sıfatı, tapınaklarını koruma refleksi gösteren eski dinlere bağlı insanlar için kullanılmıştır. Eski dinlerine bağlı insanları yeni dine ısındırmak için ekonomik araçların da kullanıldığı, "tapınak hazinelerinin yoksul halka dağıtıldığı" biçiminde yer alan ifadelerden anlaşılmaktadır. Pekeriç'deki Mihr tapınağının başına gelenler, Akatankeğos tarafından bu tarzda, yani zenginliğinin yoksullara pay edildiği şeklinde anlatılır.

Doğu Anadolu'nun Hristiyanlaşmasında birinci aktör Kirkor Lusavoriç'tir. O, "Tanrı'nın evi", "Kutsal Haç'ın Merkezi", "Tanrı'nın Oğlunun İndiği Yer" gibi sıfatlarla kutsadığı Eçmiyazın'ı (Vagarşabat) merkez yapmıştır. Yakın ailesini ayrıcalıklı ruhban bir sınıf mertebesine çıkarmak için en yüksek dinî görevli statüsüne sahip "katağikos" luğu tesis etmiştir. Bu yapı daha sonra bağımsız bir "Patriklik" niteliği kazanmıştır. Ermeni Eçmiyazın Ana Kilisesi'nin özerk ve bölgesel bir statüye evrilmesi, bunu kabul edilemez bulan diğer ana kiliselerle sorun yaşanmasına neden olmuştur.³³

Eçmiyazin Kilisesi'nin bölgede etkin olmasına ivme kazandıran ikinci önemli unsur, başta Tiridat olmak üzere yerel prenslerin ve yöneticilerin Hristiyanlığı tercih etmeleridir. Soylular tarafından bağışlanan gayri menkullerle desteklenen Hristiyanlık, dördüncü yüzyıl başlarında kilise ve manastırlara sahip güçlü bir yapı kazanmıştır.

Merkezi Eşmiyazin olan Ermeni Kilisesi ve Ermeni yönetimi, Eçmiyazin – Kayseri arasındaki bölge ve halkların da kendi egemenlikleri arasında olmaları için özel bir gayret göstermiştir. Bununla ilgili olarak Akatankeğos “Kirkor, orduyu, kralı ve kraliçe Aşkhen'i ve bütün soyluları çağırdı; onları Fırat kıyısına götürdü ve vaftiz etti.. Kral her kiliseye kırsal alanda dört tarla ve kasabalarda yedi mülk verilmesini yazdı.” der.

Kirkor'un ömrünün son yıllarını Kemah yöresinde, o dönemin adlandırılmasıyla Taranağık eyaletindeki Sebuh ve Kohanam dağında “Mane'nin mağarası” nda bir keşiş olarak inzivaya çekildiği söylenir. 325 yılında burada ölmüş, aynı yöredeki Tortan'a defnedilmiştir. Dava arkadaşı, dostu ve siyasî desteğini aldığı Tiridat, kendi mabeyincisiyle iş birliği yapan Sünik beylerinin kurduğu komplo sonucu Erzincan'ın güneyindeki Yegegiats eyaletinde öldürülünce, “genel yas tutulduğu” bir atmosfer içerisinde o da Tortan'a defnedilmiştir. Karadağ'ın güneyinde Fırat ırmağının kuzeyinde yer alan Tortan ile ona yakın Karni köylerinde yıkılan eski tapınakların yerine inşa edilen Meryem Ana ve Lusavoriç adıyla söylenen iki kilise hâla ayaktaadır.

Tordan, toplumda belli bir mevki edinen din adamlarının ilgisi, burada bulunma arzuları ya da buraya defnedilme vasiyetleri sonucu Doğu Anadolu Hrisiyanları için giderek önemi artan kutsal bir mekân olduğu anlaşılmaktadır.³⁴

Kemah ve çevresinde Surp Lusoroviç diye anılan dahil bazı manastır ve kiliseler hâlâ bulunmaktadır. Bu kiliselerin büyük çoğunluğu, yıkılan eski tapınakların yerine, bir kısmı ise baskıya maruz bırakılan Hayaşa Hristitiyanlarına (Paulikien ve Tulaycılar) ait kiliselerin yerine inşa edilmişlerdir.

Kirkor Lusavoriç Sonrası ve Hayaşa Hristiyanlığı: Kirkor'dan sonraki etkili din adamlarından biri de, yerine geçen oğlu Aristakes'tir. Ermeni Kilisesi'nin önderi Aristages de yine Tridat'la benzer kaderi paylaşmış, o da Sophene (Dzopk) nahiyesinde yine bir yerel yönetici tarafından öldürülmüştür. Bu gelişmeler, Arsaklı sülalesinden gelen siyasî ve dinî önderlere karşı ülke içinde önemli bir muhalefet olduğunu göstermektedir. Eski paganist dinlerine dönme eğilimi taşıyan ve

gerekirse İran- Sasani yönetiminden destek alan bu muhalefete karşı Hristiyan olan Konstantin'in Bizans'ı yeterli korumayı sağlayamamıştır. Buna rağmen, Tridat'ın yerine oğlu II. Küçük Khosrov'un tahta çıkması, Aristages'in yerine de Krigor'un diğer oğlu Vırtanes'in Kilise'nin yeni lideri olması, Arsaklı sülalesinin siyasî ve dinî iki koldan hâlâ iktidarda kalabilecek güçte olduğunu göstermektedir.

Roma, coğrafi olduğu kadar tarihsel ve kültürel anlamda da oldukça uzak olduğu Doğu Anadolu halklarına karşı hep kuşkuyla yaklaşmıştır. Bu bölgenin Hristiyanlaşarak Doğu Roma ile aralarında din bağının olması da yeterli birlikteliği sağlayamamıştır. Diğer taraftan Sasanilerin katı bir Mazdeizm dininde kalmayı tercih etmeleri, ırk, tarih ve kültür bağları olan Doğu Anadolu – İran arasında süregelen müşterekleri giderek zayıflatacaktır. Böylece iki dünya arasında kalan Doğu Anadolu'da Perslikten ve Arsaklılıktan uzaklaşarak kendi yerel halklarıyla vücut bulan bir Ermenileşme, Küçük Armanya olarak da anılan Armanya'nın batısında ise Roma'dan farklı hem Doğu Armanya' ile birebir örtüşmeyen bir *Hayaşa Hristiyanlığı* gelişecektir.

İlk üç konsilden sonra yapılan Kadıköy konsilinde Gregoryen Ermeni Kilisesi İsa'nın insanî tabiatının içinde ilahî tabiatın (Tanrısallığın) kaybolduğunu savunup Ana Kilise ve diğerlerinden kopmuşlar, "monofozist" (tek tabiatçı) sıfatıyla anılmışlardır. Hayaşa Hristiyanları ise daha sonra Paulikien ve Tulaycılıkta ifadesini bulacağı gibi, İsa'yı öncelikle normal bir insan olarak görmeleri, haç ve ikon takıntılarının olmaması, kadim geçmişten gelen geleneksel anlayışları da önemsemeleriyle hem Doğu – Gregoryen (Lusavorçağan) hem batıdaki Ortodokslardan ayrılacaklardır.

Doğu Roma yönetimi, stratejik önem atfettiği alanlarda kendi Ortodoks nüfusun yerleşimine ve Ortodoks manastır ya da kiliseler yapımına ağırlık vermiştir. Satala- Arauraka- Karsaga'dan Kuruçay- Eğin hattına kadar olan yerleşimlerde bulunan ve genellikle belli belirsiz hâle gelen kalıntılardan da bu anlaşılmaktadır. Bu hattın doğu iç kesimlerinde de yer yer Rum Ortodoks köy ve kiliseleri bulunmaktadır. Örneğin Kemah Oğuz Köyü ve Kilisesi, Refahiye'nin eski kiliselerinin büyük çoğunluğu ve XX. yüzyılda hâlâ işlevselliğini sürdüren Kadıköy(Refahiye) Kilisesi bunlar arasındadır. XI. yüzyıl ve sonrasında Rumların birçoğunun bölgeden çekilmesiyle bu binalar bakım görmedikleri, bazıları Ermeni/ Hayk Hristiyanları tarafından Kemah Taşdibi örneğinde olduğu gibi değişime uğratıldıkları ya da Şebinkarahisar'ın hemen güneyindeki Çibossa, Refahiye Pösür, Suşehri merkezinin kuzey mahallindeki Eski Manastır, Tercan-Mans yöresinde Pülk, Zağyeri gibi tümüyle tahrip edilmeleri nedeniyle hemen hemen yok olmuşlardır.

Hristiyanlığın yayıldığı bölgelerdeki değişik dinlerden etkilenecek taraftarlarının farklı görüşlere yakınlaşmaları nedeniyle değişik renklere büründüğü vakidir. Sonraları değişik mezheplerin ortaya çıkmasına yol açacak dinî fonksiyonların ortaya çıkış kaynağı budur. Bunlardan Gnostisizm, kişilerin maddi-manevi bazı saikler aracılığıyla olağanüstü ruh coşkusu içerisinde Tanrı ya da meleklerle konuşabileceği iddiasında bir theosofi (teoloji ve mistisizmden ayrı olarak, sihir yanı da olan bir tür metafizik / tabiatüstü dinî düşünce) dir.

Temelde eski Zerdüş inancında olduğu gibi dualizm (ikilik: akıl-madde, iyi-kötü, vb. ilkelere dayanmak) bulunan bu dinî görüşler, II. ve III. yüzyılda Hristiyan kilisesinin kendi içinde mücadele etmesi gereken iç çelişkisi olarak hep gündemde kalmışlardır.

Hristiyanlığın doğulu çok tanrılı dinler arasında eriyip gitmemesini, çağımızın Hristiyan batılı düşünürlerinden C. Dawson, onun, Doğu kaynaklı olup gizliliklerle dolu bir din veya Roma İmparatorluğu'ndaki gibi sıradan bir inanç olmamasına bağlar. Böyle olması halinde bu dinlerin karşıt kaidelerinin bir araya gelmesi zor olabileceği gibi, hayatîyetinin sonunu hazırlayacak iç çelişiklerden de kurtulması mümkün olmayacaktır. Her şeye rağmen Hristiyanlık, bir teşkilat olarak kendisine cephe alan Paganist Roma ve Sasaniler karşısında din - dünya ilişkisini ayırt edebilen vasfı sayesinde ülkede egemen din olabilmış, kendini korumaya, kendi özelliği sayesinde muktedir kalmıştır.

Anadolu tanrılarının çeşitli şekillerde Hristiyanlar arasında yaşatılması, kendine özgü ve mezheplerce zengin bir "Anadolu Hristiyanlığı" tezahür ettirmiştir, demek mümkündür. Hatta Doğu Anadolu'da kendi farklılaşmasını sağlam temellere dayayan mezhepler Bizans Devlet Kiliseciliği'ne ve Gregoryenlere karşı halkçı bir tavırla karşı gelmiş ve Justinyan'ın "tek tip inanç" teorisini yıkacak kadar

da kemikleşmiştir. **Ermeni Gregoryen/Hayklar tarafından Hayaşa Hristiyanlarını (Paulikienleri ve Tulaycılar) işkencelere uğratıp katlettiklerini tasvir eden bir resim.** (Kaynak: *Armenian SSR; Armenian Akademy of Sciences IX, Yerevan 1983, s. 141*)

Doğu Anadolu/ Gregoryen Ermeni Hristiyanlığının oluşumunda kilisenin temel literatürüne İran ve Süryani dilinden oldukça çok sayıda kavramlar egemendir. Örneğin papaz yerine *kahana*, keşiş - rahip karşılığı olarak kullanılan *apeğa* Süryaniceden; efendi karşılığı olan *vartabed*, peygamber karşılığı *markare*, melek karşılığı *hureşdag*, İncil karşılığı *avedaran*, manastır karşılığı *vank* kelimeleri İran dilinden gelmez³⁵. Ne var ki, Hayaşa Hristiyanlığına ait doğrudan ve sağlıklı yazılı kayıtlar yok denecek kadar azdır. Yalnızca, 1891'de Ermenistan'a giden C. Conybeara, Eçmiyazın'de Kutsal Sinod Kütüphanesi'nde Paulikien-Tondrak hareketine mensup hristiyanlara ait "The of Truth" (Gerçeğin Anahtarı) un Ermeniceye çevrilmiş el yazması olduğunu tespit etmiştir. Konuya ilişkin araştırmalarını, yorumlarını ve elli üç sayfalık el yazmanın İngilizce çevirisini (Ermence el yazması dahil) 1898'de neşretmiştir.³⁶ Ancak Ermenice kopya edilen metin oldukça tahrip edilerek özgünlüğünden büyük oranda uzaklaştırılmıştır. Örneğin, Ermenice nüshasının kopyasında bile "ve Yaratıcı" diye geçen bir kavramın silinip "Babası" kelimesinin eklentisi gibi bir dizi değiştirme ameliyesi yapılmıştır.³⁷ Bütün bu tahrifatlara rağmen, metnin analizinden hareketle Hayaşa Hristiyanlarının özgün anlayışları yanı sıra buna uygun kendi ıstılahlarının olabildiğinin ipuçlarına varmak mümkün görülmektedir.

Hayaşa coğrafyasında Hristiyan hareketinin geçmişi, bazı bölgelerde tesadüf edilen bu dinle eklemleşen tapınakların özelliğiyle de belli olmaktadır. İmparatorluk tarafından uzun süre illegal görülerek baskı altında tutulan Hristiyanlık, ancak 313 yılında İmparator Konstantin tarafından serbest bırakıldığı zaman, mensuplarının rahat bir nefes alması sağlanabilmiştir. İmparatorluğun geç dönemlerinde, bizzat imparatorlukla organik bağları olan yüksek zümreden kişilere karşı çıkılsa bile, piskoposlara dokunma cesareti gösterilememiştir.

IV. yüzyılda dinî teşkilatlanma, imparatorluğun kurumlarıyla kaynaşırken piskoposlar kişiden kentlere ve kentlerden eyaletlere kadar işleyen bir yönetim biçiminde; adeta "hak savunucusu" rolünü yüklenirler. Hristiyanların giderek sayılarının arttığı eyalet merkezlerinde kurulan metropolitler, yerleşme merkezlerinin din adamlarına hükmetme iradesine sahip olmuşlardır. Bütün bu gelişmeler, geleneksel kültürlerle hem hal olan, siyasallaşan, siyasî- seküler çıkarlar adına Konstantin gibi hükümdarlar tarafından kullanılan Hristiyanlığın ayrıca ruhbanî nitelikli bir sınıflaşmaya doğru gidişinin öyküsüdür.

Armenyalı Gregoryen/Haykların İlk Çağ İnançlarına ve Hayaşa

Hristiyanlığına Karşı Saldırıları

Hristiyanlık öncesinde yerli veya yabancı yeni tanrılar, farklı tapınmalar ve gizem içeren törenler birbiriyle uyuşmasalar da biri diğerini dışlamamış, farklı algı, eğilim ya da ritüeller birlikte var olabilmişlerdir.³⁸ Bölgenin geçmişinde dinî hoşgörüsüzlüğün, dışlayıcılığın ve yıkıcı yobazlığın somut biçimde ortaya çıkışı Aziz Grigor'un (Kirkor Lusavoriç) başını çektiği Hristiyanlığın yayılımı döneminde (MS IV-V. yy.) olmuştur. Hayaşa Bölgesi üzerinde yer alan kadim tapınakların ve Paulikien kiliselerinin yıkımının izleri çeşitli eski yapıların konumundan anlaşıldığı gibi, bizzat Gregoryen/Hayk toplumuna ilişkin ilk yazılı kaynaklar bu süreçleri bire bir teyit etmekte, bir anlamda doğrudan itiraf olunmaktadır.

Başta Vağarşabad'daki Anahit tapınağı olmak üzere, daha sonra Doğu Anadolu ve Erzincan çevresinde bulunan pek çok tapınak giderek güç elde eden bu kitle tarafından yok edilmiş, yerine kendi kiliseleri yapılmıştır. Bu konuda eski Ermeni tarihi yazarları yanı sıra Ermeni kökenli çağdaş bazı tarihçiler de vardır ve kadim tapınakların yıkılıp talan edildiğini, yerine kiliselerin inşa edildiğini belirtmişlerdir.³⁹

XI. Yüzyıl başlarında Tulaycılarının geri almak istedikleri Haçköy (Tercan) Paulikien yerleşimi olduğu dönemde Pazmağpür (Bazmağbiwr: Çeşmeler) iken Hayk/Ermenileri tarafından zapt edilmiş, onların (Paulikienlerin) hilafına XI. yy'da Ermeni Kilisesine bağlılığını vurgulamak için anıtsal bir haç dikilmiştir. Dikilen bu haç nedeniyle Haç Köyü olarak anılmaya başlanmıştır. (Aristakes

Lastivert, “Şu anda Gaylaxazut denir, Paxra dağının bir kısmında, Bazmaghbiwr (Çeşmeler) adlı inşa edilmiş eski ve harikulade bir köy vardı. Köyün adı dikilen bu haç nedeniyle Xach (“Haç”), olarak değiştirildi”. Badmutyun/ 23)

Hristiyan Ermenilerce üretilen eserler içerisinde Hristiyanlık öncesi Ermeni tarihi ve kültürüne ilişkin en zengin olanı Movses H’orenatsi’nin *Hayots Patmut’ivn’* (HayklarınTarihi) isimli eseridir. Üç kitap (bölüm) halinde günümüze ulaşmıştır. Eser başlangıcından 440’ lı yılların başlarına kadarki süreci anlatmaktadır. H’orenatsi, kendisini Aziz Mesrop Maştotz ve Aziz Sahak’ın öğrencileri arasında göstermiştir. H’orenatsi’nin eseri Putperest Ermeniler hakkında da önemli bir kaynaktır.⁴⁰

H’orenatsi’nin kaynakları arasında belirttiği Agat’angeğos’un *Patmut’ivn Hayots’* (HayklarınTarihi) isimli eseri pagan Ermenilerle ilgili temel eserlerin başında gelir. Kendisini Kral Tridat’ın tarihçisi olarak tanıtan Agat’angeğos, Haykların ve bölgedeki halkların Hristiyanlığı kabulünü, yani din değiştirme süreçlerini Aziz Grigor merkezli olarak anlatır. Bölgedeki pagan tanrılarıyla ilgili en detaylı bilgiler onun eserinde yer alır. Bu kaynağın verdiği bilgiye göre; Grigor tapınakların yıkımına önce Erez Anahit tapınağıyla başlar. Daha sonra nehirden karşıya geçerek Til kasabasındaki Nane tapınağını yıkar ve talan ederler. Yıkım ve talana doymayan bu kitle Bagayariç’teki Mihr tapınağını (Tercan’da) yıkmaya gider. Sırasıyla Tordan’ da Barşamin, Ani’de Aramazd, Erez’de Anahit, Til’de Nane, Bagayariç’te Mihr tapınakları büsbütün bu yıkımlara uğrar.⁴¹ Yine Agat’angeğos’ un verdiği bilgiye göre (CIX/8-12) tanrıça Nane’nin Til tapınağı ile Erez Anahit tapınağının hazineleri gasp edilip birleştirilerek topraklarıyla birlikte kilisenin yandaşlarına vakfedilmiştir.

Ojunlu John’un risalesinde Doğu Anadolu’nun kuzey doğusuna sürülen Ortodoks Kilisesi’nden bazı ikonoklastların da Paulikienlere katıldığını yazar.⁴² Bu bilgi XII. Yüzyıl Ermeni tarihçisi Ani’li Samuel tarafından da doğrulanır. Buradan hareketle, Paulikien hareketin daha ilk ortaya çıkışından itibaren bölgede yayılma kudretini gösterdiği anlaşılmaktadır. Ancak, Kuzeydoğu Doğu Anadolu merkezli Ermeni Kilisesi’nin Paulikienlere saldırıları kesintisiz devam etmiş, Nerses’ten sonra Ermeni Katholikus Elias (703-717) zamanında ve sonrasında “yasa dışı” ilan edilen Paulikienler (Ermenilerin *Payl-i keanklar* veya *Paflıkyanlar* , Arapların ise *El-Baylıkâni* veya *El- Bayâlika* diye andıkları) sürekli baskılara uğramışlardır.⁴³ Nitekim, Ojunlu John’un onların “ülkenin çeşitli bölgelerinde saklandılar” ifadesi, Paulikienlere yapılan saldırıların fiili şiddet seviyesinde olduğunu göstermektedir.

Kanlıtaş(Refahiye) yerleşiminin kuzey batısında bulunan Paulikien tapınak / kilise binası duvar kalıntısı.

Başta Ermeni Kilisesi mensuplarına ait kaynaklar olmak üzere, Paulikien harekete karşı yapılanlar kayıtlıdır. Konstantin-Silvanus'un Şebinkarahisar tarafına (Cibossa' ya) gidişinin en önemli nedenleri arasında onun baskılara maruz kalmış olduğunu göstermektedir. Bu durum Bizans Ortodoks Kilisesi'nin Paulikienlere karşı tolerans gösterdikleri anlamına gelmese de Şebinkarahisar ve çevresindeki dinî-düşünce atmosferinin görece uygun olduğunu göstermektedir.

Kendinî Ortodoks/Bizans Hristiyanlığından ayrı ilkelerle tanımlayan anlayış, yüzyılın yarısında Paulikien mezhebinin kurulmasında çekirdek rolü oynamıştır. Merkezi önce Mans ve Niksar daha sonra Tephrike (Divriği) olan Paulikienler, Araplardan aldığı destekle tahkim ettikleri dağlık alanlardan Bizans İmparatorluğu'na karşı iki yüzyıl, militanca bir direniş göstermişlerdir.⁴⁴

Bizans VI. yüzyılda Erken Hristiyan adı verdiğimiz bir üsluba henüz erişmişken, çoğunluğu ikonolara (dinî resim veya figürlere) karşı olan Hayaşa Bölgesi halkı çok daha öncesinde kendilerine özgü bir üslup ortaya koymuştur. Bölgede özellikle dinî mimaride, bu özgünlüğü görmek mümkündür.

Bizans'ın Konumu, Yapılan Koğuşurmalar, Kısımlar ve Arguvan'a Göçen Paulikien Astatoy'ler. Bizans tarihçileri Leon III'ün yönetiminden (717-741) başlayıp 802 yılına kadar geçen süreyi "Suriye Sülâlesi Dönemi" yanı sıra "İkonoklast/tasvir kırıclık Dönemi" olarak adlandırırılar. İmpator Konstantin V' in de ikonoklast olduğu bilinmektedir. 754'te Yedinci Ekümenik Konseyi toplamış, tüm Hristiyan Kilisesi'ni bu inançta birleştirmek için Ortodoksluğun ilkesinin ikonoklast öğreti

olduğunu ilan ettirmiştir. Ancak bu toplantıya Bizans dışından katılan olmadığı için ekümenik statüsü ve ikonoklast ilanı kadük kalmıştır.⁴⁵ İmparator Leon IV'ün kısa süren saltanatı (775-780) sonrasında Constantin V'in vekili olarak İmparatoriçe İrene 787'de İkinci İznik Konsülü'nü toplamış, ikonoklast ilkeleri fesh edip tasvir kültürünün kabulünün kararını aldirmiştir. Bu karar Doğu ve Batı Kiliseleri tarafından kabul görmüştür.

Sergius, İmparatoriçe İrene zamanında (797-802) didaskalos olmuştur. İrene ve Patrik Nikephorus (802-811) zamanında Paulikienlerin yasallığı devam etmiştir. Merkezini Şebinkarahisar'dan Niksar (Neocaesarea) yakınındaki Kinokhoryon (Cynochorion)'u taşıyan Sergius, Paulikien kiliselere dinî içerikli mektuplar yazmasının yanı sıra bu yerde Laodicea adıyla bir kilise kurmuştur.

Bizans yönetimi ve Ortodoks Patrikliği, Paulikienler hakkında hep kuşku duymuşlardır. İmparatorluğun dinî ve siyasî politikalarına karşı çıktıkları için dağıtılan bazı askeri birimlere mensup kimselerin Paulikienlere katılması bu kuşkuları artırmıştır. Hatta İstanbul'da yönetim karşıtı hareketlere Paulikienlerin de karıştığı düşüncesi egemen olmuştur. Patrik Nikephorus, İmparator Michael Rangabe'ı (811-813) Paulikienlerin "dualist" olduğuna ve idam edilmeleri gerektiğine ikna etmeyi başarmıştır. Böylece Paulikienler için zor bir dönem başlamıştır. Ancak çok daha kötüsü, Michael'in halefi Ermeni Leon'un tahta çıkışı olmuştur.

Ermeni Leon (813-820) daha önce Anadolu theması strategos'u (ordu komutanı) olmuştur.⁴⁶ Doğu Ermenisi ya da Ermenileşmiş Gnuni ailesine mensup olan Leo'un sülalesi, Doğu Anadolu'da o dönemde gerçek güç sahibi Bagradit hanedanıyla bağlantılıydı.⁴⁷ Michael'in aksine ikonoklast olan Leon, İkinci İznik Konsülü kararlarını geçersiz ilan edip ikonoklazmı yeniden güncelleştirmiştir. Ne var ki, Paulikienlerin de ikona karşıtı olmalarını bilmesine rağmen, onlar için çıkarılan ölüm cezasını geri çekmemiştir. Bu durum, Doğu Ermeni etnik yapısının ve Ermeni Kilisesi'nin Hayaşa bölgesi halkına olan kininin ap açık göstergelerinden biridir. Ayrıca, bölge halkının neden doğuyu değil de Bizans topraklarını tercih etmelerini anlamak da kolaylaşmaktadır. Diğer taraftan Leon'a rağmen, etnik fanatizmden uzak vicdan sahipleri Leon'un tavrına karşı olmakla birlikte çaresiz kalmışlardır. Örneğin kendisi bir ikonoklast karşıtı olmakla birlikte Stodiumlu St. Theodore'a heretiklikle ilgili kanunların zorlama olduğunu ifade etmiş, Paulikienlere verilen ölüm cezasına şiddetle karşı çıkmıştır. Onun bu muhalefet girişimi sürgün edilmesine neden olmuştur.⁴⁸ Yine, bu ölümlere karşı çıktığı için Peleceteli St. Macarius da Paulikien bir grupla birlikte ölüm cezasına çarptırılmıştır.⁴⁹ Dönemin tanıkları Ermeni Leon'u "verde sürünen bir yılan" olarak tanımladıkları gibi onun zamanını "kış"a yahut

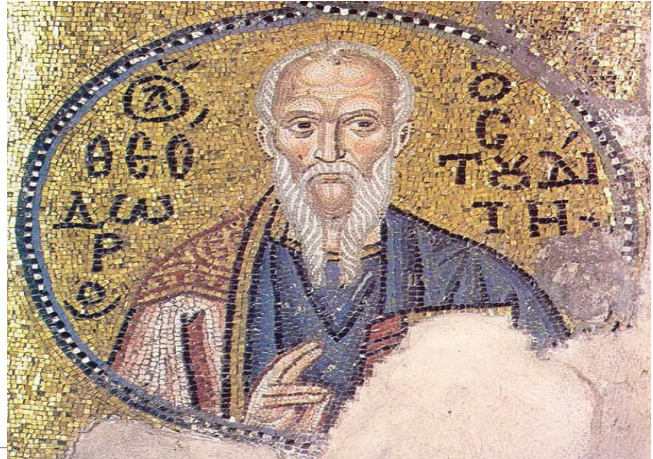
Dönemin kaynakları ve tarihçilerin tespitinden çıkan sonuçta göre; Hayaşa Bölgesi ve bu bölgenin kuzey doğusunda yer alan Şebinkarahisar- Niksar çevresi Paulikien Hristiyan kitleleri Bizans ve Ermenistan Kuşatması altında sistematik olarak yok edilmeye başlanmışlardır. Sicilyalı Peter, Leon'un uygulamalarını şu şekilde aktarır: Roma İmparatorluğu'nun her yerine adamlar gönderip bu bozuk inanca katılanların öldürülmesini emretti" (175). "İmparatorun emri Ermenistan'a, Niksar piskoposu Thomas'a, exarch (vali-manastırların yetkilisi) olan Paracondacus'a ulaştı. Bu kişiler imparatorun emrini uygulayarak ölümü hak ettikleri (!) ve yıkıma klavuzluk ettikleri gerekçesiyle, bulduklarını öldürdüler (176).

"yoğun bir sis"e benzetmişlerdir.⁵⁰

Dönemin kaynakları ve tarihçilerin tespitinden çıkan sonuca göre; Hayaşa Bölgesi ve bu bölgenin kuzey doğusunda yer alan Şebinkarahisar- Niksar çevresi Paulikien Hristiyan kitleleri Bizans ve Ermenistan Kuşatması altında sistematik olarak yok edilmeye başlanmışlardır. Sicilyalı Peter, Leon'un uygulamalarını şu şekilde aktarır:

" Roma İmparatorluğu'nun her yerine adamlar gönderip bu bozuk inanca katılanların öldürülmesini emretti" (175). "İmparatorun emri Ermenistan'a, Niksar piskoposu Thomas'a, exarch (vali-manastırların yetkilisi) olan Paracondacus'a ulaştı. Bu kişiler imparatorun emrini uygulayarak ölümü hak ettikleri (!) ve yıkıma klavuzluk ettikleri gerekçesiyle, bulduklarını öldürdüler (176).

Kendisi ikonoklazm karşıtı olmakla birlikte, Paulikienler hakkındaki kanunların zorlama olduğunu söyleyen, onların öldürülmesine ve sistematik olarak yok edilmelerine karşı çıkan St.Theodore. (XI. Yy. a ait mozaik. Nea Manastırı-Sakız Adası)

Niksar başpiskoposu Thomas, Paracondakus'un yardım ve desteğiyle Paulikien kıyımının öncülüğünü yapmış, birçok Paulikien tutuklanıp idam edilmiştir. Yapılan kıyımlar karşısında Paulikien Laodicea Kilisesi'nin bazı üyeleri, katliamın öncüsü Thomas'ı öldürerek oç alırlar. Daha önce (750'lerde) bir kısmı İmparatorluk tarafından Bulgar saldırılarına karşı savaşınlar diye Trakya'ya gönderilen Hayaşa-Niksar Hristiyanları altmış yıl sonra kendi yaşadıkları topraklarda hayatta kalma mücadelesi verirler.

Thomas'ı öldürenlere, daha sonra Paulikienlerin askeri kanadına Sergius'un müritleri tarafından *astatoiler* (yurtsuz gezenler) denmiştir.

İmparator Ermeni Leon'un Paulikienlerin yok edilmesine ilişkin emri Anadolu ve Ermenistan'da uygulanması, bu kitlenin batı, kuzey ve doğudan kuşatılması anlamına gelmektedir. Yapabilecekleri tek şey güneye, yani o yıllarda Müslümanların kontrolünde olan Malatya yönüne gitmektir.

Araplar tarafından alınan Malatya, "Sugûrû'l-Cezire"nin askerî merkezi hâline getirilmişti.⁵¹ Ancak, Belazuri'nin verdiği bilgilerden de anlaşıldığı üzere, Muaviye zamanında alınan kent Emevî döneminde Araplarla Bizans arasında el değiştirmiş, bu süreçte yer yer tahribat görmüştür. Abbasiler döneminde, özellikle Harun Reşid zamanında (786-809) "El-Avasım" adıyla oluşturulan ve Bizans'a karşı savunmaya yönelik idarî bölgenin merkezi yapılmıştır.⁵² O dönemde Malatya; Horasan'dan gelen Türklerin yerleştiği, bazılarının Adana, Tarsus ve Maraş gibi yerlere nakledildiği bir merkez olma özelliğine de sahiptir. Arap- Bizans mücadeleleri sırasında yaşanan olaylar, hayatı menkibelere konu olan Battal Gazi, Bizanslılar arasında Akritas gibi bazı şahsiyetler ortaya çıkarmıştır.⁵³

Karbeas ve Divriği Paulikienleri: Bizans İmparatoru Theophilu'un 842 yılında ölümü üzerine, iktidar (Michael II'in vekili olarak) dul karısı Theodora'nın eline geçmiştir. Döneminde II. İznik Konsülü kararları yeniden yürürlüğe konmuş, Patrik Methodius 844'ten geçerli olmak üzere "lanetlenmiş heretikler"i kapsayan bir liste çıkarmıştır. Heretik addedilenler için çıkarılan ölüm yasaı ülkede tavizsiz uygulanmıştır. Bu süreçte yine çok sayıda Paulikien katledilmiş, birçok Paulikien Trakya'ya tehirci zorlanmıştır.⁵⁴ Öldürülenler arasında Anatolikon themasının önemli bir görevlisi olan Carbeas'ın babası da vardır.

Babası öldürülen Carbeas, yanında beş bin kadar Paulikienle birlikte ayaklanmış, İmparatorluğun güçleri karşısında Arguvan'a gitmiştir (843/4).

Divriği, Bizans ve Doğudaki Ermenilerden zulüm ve baskı gören Paulikienler için kaçıp sığınabilecekleri önemli bir yer hâline gelmiştir. Hatta Paulikien olmayan, ancak her iki kilisenin (Bizans ve Ermeni) ilkelerini benimsemeyen veya etnik asimilasyona karşı çıkan kimseler için de kurtuluş kapısı olduğu, Carbeas'ın onlara rahat yaşayabilecekleri imkânlar sağladığı söylenir.

O yıl içinde Şebinkarahisar'da bulunan diğer Paulikienler arasından bazı kimseler vali Callitus'u Kaçırıp Carbeas'a kaçırdıkları da kayıtlara geçen olaylardandır.⁵⁵ Carbeas ve Paulikien savaşçılar Malatya Emirliğinin emrinde Bizans'a ve Doğuda Ermenilere karşı uzun yıllar Türk ve Arap askerlerle birlikte mücadele etmişlerdir.

Divriği, Bizans'asınırolmaklabirlikteŞebinkarahisar, Hayaşa bölgesi ve Arguvan üçgeni arasında, doğal yapısı savunmaya elverişli stratejik bir merkezdir. Büyük ihtimalle Sergius'un liderliğinden itibaren burayı yurt tutan Paulikienler tarafından tahkim edilmekteydi. Carbeas'a bağlı savaşçı kitleler 856 yılına doğru bu kaleye yerleşmişler, 863 yılında şehit olana kadar Malatya Emiri Ömer bin Abdullah el-Akta'nın emrinde batıda ve doğuda yapılan savaşlara katılmışlardır.⁵⁶ S. Peter, Carbeas'ın Pontus içlerine kadar akınlar yaptığını, Divriği'nin Pontos ve Ermenistan'a yakınlığının avantajlarını kullandığını yazar (184). Bu avantajın hem akınlar düzenlemek hem de Şebinkarahisar ve Hayaşa tarafındaki Paulikienlerle ilişkilerin sürdürülmesi yönünde olduğu anlaşılmaktadır.

Divriği, Bizans ve Doğudaki Ermenilerden zulüm ve baskı gören Paulikienler için kaçıp sığınabilecekleri önemli bir yer hâline gelmiştir. Hatta Paulikien olmayan, ancak her iki kilisenin

(Bizans ve Ermeni) ilkelerini benimsemeyen veya etnik asimilasyona karşı çıkan kimseler için de kurtuluş kapısı olduğu, Carbeas'ın onlara rahat yaşayabilecekleri imkânlar sağladığı söylenir.⁵⁷

Carbeas'ın Michael III'ün Pavlikenlere karşı düzenlediği bir seferde Malakopea diye bir yerde Lalakaon savaşı öncesinde Emir Ömer ile birlikte öldürülüşünden sonra yerine Chrysocheires geçmiştir. Sergius'un hayatta kalan iki müridi Basileius ve Zosimus ise bu süreçte dinî liderliklerini devam ettirmişlerdir. 867 yılında İstanbul' da meydana gelen saray içi ayaklanmayı fırsat bilen Chrysocheires pek çok şehri yakıp yıkarak Efes'e kadar ilerlemiş ve pek çok Ortodoksla din adamını

tutsak almıştır (868-870).

868 yılında III. Michael'ı öldürüp başa geçen İmparator Makedon I. Basil, Sicilyalı Peter'i (Peturs Siculu) tutsak değişiminde görevlendirmiştir. Paulikienlerin yanında kaldığı dokuz ayda edindiği izlenimleri *History of the empty and vain heresy of the Manichæans, otherwise called Paulicians* (Boş ve sapkın Maniheistlerin tarihi: nam-ı diğer Pavlikenlerin Tarihi) adıyla kaleme almıştır.

Bizans ordusu 870 senesine doğru önce Divriği'ye saldırmış daha sonra Şebinkarhisar themalarının askeri güçleriyle birlikte Fırat - Arsinos arasına kadar inmiştir. Bizanslı güçlerin kararlı yürüyüşü ve saldırılar karşısında Ömer bin Abdullah'a bağlı kuvvetler Malatya'da bozguna uğramıştır. İmparator'un 877, 881 - 883 senelerinde yapılan seferler, genel olarak Araplar'ın aleyhine olmuştur. Bu arada Divriği, Zebèra, Samosete alınmış; Maraş ve Tarsus üzerine de akınlar olmuştur.⁵⁸

E. Honigmann'ın Kudama'ya dayanarak verdiği bilgiye göre, Bizans'ın Doğu Anadolu'daki varlıklarından hoşlanmamakla birlikte, Tercan'daki Tuzla suyu yakınlarında bulunan Mananalis bölgesi Paulikanlarının Araplara karşı Bizanslılara yardım etmeleri ve Bizans'ın doğudaki başarılarına önemli katkı sağlamaları ise ilginç bir ayrıntıdır.⁵⁹ Sicilyalı Peter tutsak değişiminde başarılı olsa da Paulikienlerin onun aracılığıyla Bizans'a teklif ettikleri barış antlaşmaları kabul edilmemiş, Bizans - Paulikien mücadelesi devam etmiştir. İmparator I. Basil, Paulikien Devleti'ni ortadan kaldırmış ve o bölgede hayatta kalanların bir kısmı Suriye ve Erzincan yöresine kaçabilmiştir. 872'deki bir olayda öldürülen Chrysocheires'in başı kesilerek İmparatora götürülmüştür.

Gücü kırılan ve Divriği dışındaki egemenlik alanlarını tümüyle kaybeden Pavlikenlerin pek çoğu Trakya bölgesine sürülmüştür.⁶⁰ Tehcire tabi tutulan Paulikienlerin bir kısmı da İtalya'nın güneyindeki çeşitli sahalara yerleştirilmişlerdir.⁶¹

878'de Divriği'de meydana gelen deprem bu kale-kentte de sonun başlangıcı olmuştur. Chrysocheires'in sağlığında güvendiği damadı Diaconitzes emrindeki bir Paulikien savaşçı grubuyla 885 yılından itibaren Bizans'a hizmet etmiş, daha sonra İmparator Leo IV (886- 912) tarafından Ortodoksluğa döndürülmüştür.

İmparator VI. Leon (886 - 912) ve oğlu VII. Constantinos (913 - 959) dönemlerinde uzun süreli Arap Bizans mücadeleleri olmuştur. Bu mücadeleler, ara yerde kalan Doğu Ermeni kiliselerine bağlı topluluklar arasında dinî ve toplumsal birliğin pekişmesine ortam hazırlamıştır. Buna rağmen Ermeni kiliselerine karşı sürekli aykırı dinî temayülleri olan ve mücadele eden Hayaşa Hristiyanları, ancak

Hayk toplumunun Hristiyanlık sonrası eskiye yönelik yıkıcı niteliği tapınaklarla sınırlı değildir. Birçok Urartu yapısı ve kitabesi kilise ve mezarların inşası için kullanılmış ve bu süreçte tümüyle ya da kısmen tahrip edilmiş veya yok edilmiştir.

köylerde azınlık olarak silik bir hayat sürdürmeye çalışmışlar hatta zaman zaman Ermeni Merkez Kiliseleri'nin temel sorunu olarak gündemde olmayı başarmışlardır.

Van'ın kuzey ve güneyinde Arzunili Kagit ve Kurken adlı şahıslardan birincisi bölgedeki Arap emiriyle işbirliği yaparak (908), Doğu Anadolu'nun batı kesimindeki kalelerde Araplara karşı ayaklanan Sempat'ın öldürülmesinde yardımcı olmuştur.

Sempat'dan sonra gelen Aşot, Araplarla ve kendinî istemeyen Hayaşa Hristiyanlarıyla sürekli mücadele etmiş, Bizans İmparatoru VII. Constantinos'dan yardım istemiştir. Bu fırsatı değerlendirmek isteyen İmparator, General Kurkuas'ı Doğu Anadolu'ya istilasına gönderir. Araplara karşı başarılı olan Kurkuas, 927 - 928'de Erzincan, Erzurum ve Malatya'yı (934) almıştır.

X. yüzyıl kaynaklarında tarif edilen Bizans - Arap sınırı Malatya - Sumaysat (Şimşat) arasında uzanmaktadır. Kemah' ve Zibatra, Bizans'ın egemenlik alanı içerisindedir.⁶²

Hayk toplumunun Hristiyanlık sonrası eskiye yönelik yıkıcı niteliği tapınaklarla sınırlı değildir. Birçok Urartu yapısı ve kitabesi kilise ve mezarların inşası için kullanılmış ve bu süreçte tümüyle ya da kısmen tahrip edilmiş veya yok edilmiştir.⁶³ Kadim eserlerin tahribatı veya yok edilmesinin sorumlularını yalnızca ilk Hayk/Ermeni Hristiyanlar (Ermeni/Gregoryen Doğu Kilisesi) değildir. XIX. Yüzyıl sonunda bölgeye gelen Batılı Rahip Faber gibi eser toplama hırsına kapılmış kimseler yüzünden, bölge tarihinin anlaşılmasını sağlayacak belgelerin birçoğu yeterince değerlendirilememiş veya bunlardan mahrum olunmuştur. Buna karşın, Hristiyanlığın Doğu Anadolu'da yayılıp yaygınlaşmasıyla farklı etnik toplulukların yeni oluşan "Hristiyan Ermeni" bütününe girmesi uzun zaman da olsa çoğunluğu teşkil eden yerel halkla kaynaşık kısmen "yıkıcılıktan yapıcılığa evrilen" bir Ermenileşme süreciyle sonuçlanmıştır.

Farklı kimliklerin melezleşmesiyle vücut bulan Hristiyan Ermeni/Hayk toplumuna mensup bazı aileler yalnızca bölgede değil İstanbul gibi metropollerdeki

inşa etkinliklerine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ne var ki XX. yüzyıl başında bazı ırkçı-fanatik “Ermenici Ermeniler” bu ülkede Müslümanlarla yüzyıllardır birlikte yaşamının hilafına MS V. Yüzyıl yıkıcı ve katledici Hayk Hristiyanlığını tekrar dirilme çabasına girmişlerdir.

Paulikienler ve Peçenekler; İki Asyatik/ Turani Halkın Balkanlardaki Buluşması ve İşbirliği

Tarafsızlığı ve bilimselliğiyle bilinen Hamilton’ların ilgili çalışmasında: “Divriği’nin düşmesinden sonra Paulikien Kilisesi örgütüyle ilgili bir şey bilinmemektedir. Her ne kadar organize bir yapıları olmasa da parça parça yapılan toplantılarla ortak inanç ve birlik duygusu ayakta tutulmaya çalışılmıştır. Divriği’nin işgalinden sonra imparatorlukta yaşayan Paulikienlere yapılan zulüm sona ermiş gibi görünmüyor”.⁶⁴ denilmektedir. Bizans yetkilileri bazen Ortodoks vaftizini kabul etmeleri için ılımlı yollar da denemişlerdir. Hayaşa Hristiyanlığının etkisi X. yüzyıl süresince ve XI. yüzyıl başlarında Anadolu’ya yayılmaları devam etmiş ve Avkhat (Euchaita’da), Milet ve Efes yakınlarındaki köylerde de görülmüşlerdir.

970’e gelindiğinde Bizans, doğu sınırını Yukarı Fırat (Hayaşa yöresi/Yukarı Ülke) ve Kuzey Suriye’ye kadar bu bölgede yaşayan Paulikienleri de kontrol altına alır. ⁶⁵ Antakya Patriği Theodore II (970-76) John I Tzimisces’i (969-76) kendilerine göre heretik(sapkın) saydıkları Hayaşa Hristiyanlarını yani Paulikienleri doğu bölgelerinden kovmaya ikna eder. İmparator, 975’te büyük miktarda Paulikieni Plovdiv’e (Philippopolis. Balkanlarda, bugünkü Filibe) yerleştirir. Bu da Balkanlarda Paulikien varlığını güçlendirmiştir. Ancak, Bizans’ın (Doğu Anadolu’nun batısı ve Kuzey Suriye’deki) egemenliğine rağmen bazı Paulikienler en azından XII. yüzyıl başlarına kadar Müslümanların yönetiminde yaşamaya devam etmişlerdir. Çünkü batılı yazarların çoğuna göre bunlar, Müslüman ordularında gruplar kurmuş ve I.

Farklı kimliklerin melezleşmesiyle vücut bulan Hristiyan Ermeni/ Hayk toplumuna mensup bazı aileler yalnızca bölgede değil İstanbul gibi metropollerdeki inşa etkinliklerine önemli katkılarda bulunmuşlardır. Ne var ki XX. yüzyıl başında bazı ırkçı-fanatik “Ermenici Ermeniler” bu ülkede Müslümanlarla yüzyıllardır birlikte yaşamının hilafına MS V. Yüzyıl yıkıcı ve katledici Hayk Hristiyanlığını tekrar dirilme çabasına girmişlerdir.

Haçlı Seferi'nde çarpışmışlardır.

Kaynaklarda, 975'ten sonra Balkan Paulikienleri Ortodoks inançlarına ters düşmelerine rağmen kraliyet ordularında görev alan, iyi savaşan adanlar kendi toplulukları içinde yaşamaktan da memnun görünüyorlardı".⁶⁶

Hayaşa Bölgesi ve çevresinden ya da zaman zaman dağıldıkları Anadolu'nun çeşitli yörelerinden Balkanlara sürülen Paulikienler sürekli olarak Bizans'ın siyasî ve dinî denetiminde tutulmaya çalışılmışlardır. Koşulların gereği yer yer Bizans ordusu içerisinde birlik ya da alay olarak savaşlarda kullanılmışlardır. Bütün bunlara rağmen, "Paulikienler kendilerini Bizans'ın tebaası olmaktan çok müttefik statüsünde görmüşlerdir".⁶⁷

Peçenekler, Batı Göktürk Devleti içerisinde yer alan Türk boylarından biridir.⁶⁸ Kaşgarlı Mahmut onların Oğuz boyları arasında olduğunu kaydeder.⁶⁹ Batı Göktürk Devleti'nin çöküşü sonrası batıya göç eden Türk kitleleri arasında yer alan Peçeneklerin Bizans'la ilk ilişkileri ticarî alanda olmuştur. 1036 yılı ve sonrasında Peçenekler ve Bizans Tuna ırmağının sınırında komşu olurlar. Onlarla iyi geçinmek için gayret eden Bizans, Balkan içlerine giren Peçeneklere (Grekçe Patzinaklara) Tuna'nın güneyindeki bazı alanlarda yerleşmelerini sağlamış, hatta Bizans ordusunda -onları görevlendirmiştir. Peçeneklerle Paulikienler arasındaki ilk karşılaşmalar İmparator Constantine IX (1042- 1055) zamanın tekabül etmektedir.

Ordu içinde hizmet etmelerine rağmen, Bizansla Peçenekler arasında yer yer irili ufaklı çatışmalar olmuştur. Bu çatışmalarda zaman zaman Paulikienlerin Peçeneklere destek oldukları bilinmektedir.⁷⁰ Peçenek- Bizans arasındaki çatışmaların şiddetlendiği I. İmparator Aleksios (1081-1118) Normanlar üzerine seferdeyken, ordu içerisindeki iki bin kadar Paulikien, liderleri Xantas ve Couleon'un emrinde savaşın sonucunu beklemeden evlerine dönmüşlerdir. 1083 yılında yapılan Bizans- Norman savaşında ve baş gösteren Kuman Türkleri tehlikesi karşısında Aleksios'un Paulikienleri yanına çekme girişimi devam etmiş, ancak bunda tümüyle başarılı olamamıştır.⁷¹ Bunun üzerine Paulikienleri bitirmek isteyen İmparator onların Ortodoks olmalarını ister. Karşı çıkılınca da cezaya uğratılıp liderleri tutsak edilmiş ve evlerinden atılmışlardır. Dahası, Haçlı Seferleri sırasında da yalnızca Müslümanlar değil, Paulikienler de görüldükleri yerde ezilmeye ve yok edilmeye çalışılmıştır. İttifakın bir üyesi olmak adına İstanbul'a giden Tarento kontu Bohemond'a bağlı askerlerin, Makedonya'daki Kastoria'dan Vardar ırmağı yönünde giderken, yürüyüş güzergâhları yakınında bir Paulikien köyü olduğunu öğrenir öğrenmez, buraya saldırıp evleri içindeki insanlarla birlikte diri diri yakmaktan

imtina etmemeleri⁷², aynı vahşeti 1205' te Frank Şövalyesi Renier de Trit tarafından Palegonia' da gerçekleştirmesi yapılan vahşetin örnekleri arasındadır.

Aleksî Commenos'un kızı Anna Commena babası döneminin olaylarını kayda aldığı metinlerde, ayaklanan Paulikienlerle (Maniheis olarak zikredilirler), Bogomiller arasındaki bağları ve onların Peçenek Türkleriyle (metinde Scythian/İskitler) olan yakın ilişkileri hakkında ayrıntılar bulunmaktadır.⁷³

İmparatorluğun baskısına karşı en önemli tepki, Paulikienlikten Ortodoksluğa dönen ve imparatorluğun güvenilir görevlilerinden olan (ordu komutanı) Traulus'tan gelmiştir. Ayaklanma gerekçelerinin başında, kendi kız kardeşi dahil cemaatın evsiz-yurtsuz bırakılmasıdır. Peçeneklerle anlaşan, hatta bir Peçenek soylusunun kızıyla evlenen Traulus, Filibe yakınlarındaki Belyatovo kalesini ele geçirmeyi başarmıştır. Anna Commena'nın verdiği bilgilerden anlaşıldığına göre; Anadolu'dan (Hayaşa ve çevresinden) giden Paulikienler hatta yine bu yöre kökenli Bogomiller ile Peçenekler iş birliği içerisinde Filibe'nin tüm çevresine egemen olmuş, yöre nüfusunun yoğunluğu bu kitlelerden oluşmuştur.⁷⁴

Paulikienleri kendi safları içinde tutmak isteyen İmparatorluk, onları Ortodoksluğa özendirmek için bazen de oldukça cömert davranmıştır. Verilen hediyeler dışında, onlar için Filibe yakınlarında, Eurus (Meriç) ırmağı karşı kıyısında Alexiopolis (Neocastron) adıyla yeni bir kasaba dahi yapılmış, tarla, bağ, bostan ve gayri menkuller bağışlanmıştır.

Malazgirt Savaşı ve Hayaşalılar

X. yüzyılda gelişen olaylardan biri de, Doğu Anadolu'ya Oğuz Türklerinin göçüdür. 960'larda iki bin çadırılık bir topluluğun bölgenin doğu kesimlerinde yurt tuttuğu tahmin edilmektedir. Yine, Dokak oğlu Selçuk'un kabilesi bir ara Seyhan suyunun aşağılarına kadar inmiştir. Diğer taraftan Bizans generali II. Nikiforas Fokas da Halep'e kadar ilerleyerek durumu kendi kontrolleri altına almaya çalışmıştır. İmparator İonîs Çimiskis zamanında Mezopotamya ve Suriye'nin Bizans egemenliğine alındığını görüyoruz (974 / 975).

Vasilios Vulgaroktan (II. Basil) ve VIII. Konstantinos ikilisinin idaresi sırasında Bordas Kokas'ın 989'daki ayaklanması ülkede yeni bir kaosa neden olur. Kokas, bütün Anadolu'yu zapt etmek arzu, cüret ve gücünü gösterir. Ancak, istila hareketlerinin disiplinsiz askerler tarafından yapılmaya çalışılması, Kokas'ın İmparator Vasilios'a

karşısındaki yenilgisiyle sonuçlanır. İmparator'un Kafkas seferi esnasında Doğu Anadolu'nun bir kısmını da Bizans ülkesine katması, onun saltanatında elde ettiği son zaferdir. Trabzon'da bulunduğu bir sıra, Ermeni prenslerinden Yohannes - Smbat (Senekerim), kendi hükmü altında şartlara bağlı olarak bulundurduğu Kuzeydoğu Doğu Anadolu'nun merkezi olan Ani(Kars)'nin anahtarlarını O'na teslim ettiği bilinmektedir.⁷⁵

XI. yüzyıl başlarında Arap dünyasında siyasal birliğin sarsıldığı, artan toplumsal ve ekonomik sorunlar yanı sıra askeri alanlarda da gerilemeye başlandığı görülmektedir. Anadolu'da Arap etkinliğinin tamamen yok olduğu bir sırada Selçuklu Türkleri tarih sahnesine çıkmışlardır. Tuğrul Bey'in 1038'de ve 1040'de Dandanakan'da kazandığı savaşlar, Türklerin Anadolu'ya yapılacak yürüyüşlerine de imkân sağlayacaktır. Nitekim Bizans ordusunun 1048'de Hasakala'de yenilmesi, bu yürüyüşün köklü olacağının ilk önemli işareti olmuştur.

1049'da Tuğrul – Yınal sürtüşmeleri, Bizans için yeni bir fırsat olur ve Bizans güçleri Kars'a kadar gelir. Bu arada yörede hüküm süren yerel Bagratid – Bagratuni sülalesinin egemenliği de sona ermiştir. Tüm çabalarına rağmen Bizans, Doğu Anadolu'da tutunamaz. Bölge halkı ise imparatorluğun dinî ve idari politikasından yılığındır. Türkler geldiği zaman askeri bir sınıf niteliğine haiz olan Rumlar batıya ve kuzeyde tahkim ettiği kalelerine çekilirken, Ermeni nüfusunun bir bölümü de güney Kilikya'ya göç eder.

Malazgirt öncesinde Bizans'la olan çatışmaların bir boyutu da Türklerin Gürcü ve Doğu Ermenileriyle olan savaşlarıdır. Alp Arslan'ın batıya yöneldiğinde onunla mücadele eden kitleler arasında Doğu Ermenileri ve bağlı oldukları yerel kralları da vardır. Başta Ani olmak üzere fethedilmek istenen bu yörede Bizans güçleri yanı sıra Doğu Ermenileri de sürekli Türklerin karşısında olmuştur.⁷⁶

XI. Yüzyıl içinde Peçenekler ve Paulikienler Bizans ordusunda iken, Selçuklularla Bizans arasında 1071 Malazgirt Savaşı meydana geldiği, bu savaşta Uz ve Peçeneklerin Tamış adlı liderlerinin öncülüğünde Selçuklu tarafına geçtikleri bilinmektedir. Bunlar içerisinde Balkanlardan gelen Bogomil ve Paulikienlerin hatta hâlâ Erzincan- Malatya- Divriği- Şebinkarahisar arasında yaşayan Paulikienlerin de olabileceklerini tahmin ve tespit etmek zor değildir. Zira Anna Kommena'nın Filibe hakkında verdiği bilgilerde, dönem içinde genel ve yaygın kullanımıyla bağlantılı olarak "*Ermeniler, keza Bogomiloslar denenler, bu kenti sahiplenmiş idiler.*" demektedir. Dahası, yine Armenyalılıklarını defaatle vurguladığı Poulikienler ile Bogomillerin bu coğrafi ve tarihsel yakınlıklarının farkında olarak, karıştırılmaması gereken farkı

da ortaya koyarak: “ *Paulikianos’lar Manikhioslar’dan (Manicilerden) ayrılma bir daldır, adlarının kaynağı Paulos ve İonnes’in müritleridir; Manikhaios maddeciliğinin kuyusundan içmişlerdir*” diye devam eder.⁷⁷ Balkanlardaki Paulikien ve Bogomilleri tanımlayan ve kucaklayan ibareler onların Armenyalılıkları’dır, bu coğrafi adlandırmaya bağlı olarak “Armenyalı” anlamında söylenen Ermenilikleri’dir ve Ortodoksların Hristiyanlığın dışına atma gayreti olarak kullandıkları Manicilikleri’dir. Tarihsel gerçekliği ve bütünlüğü içerisinde daha açık ve anlaşılır bir ifadeyle; onların “Hayaşalılıkları”dır.

Dönemin İslam, Bizans ve Ermeni kaynaklarında Romanos Diogenes’in doğuya yöneldiğinde ordusunda olan Rûm, Rus, Peçenek, Guz, Frenc’ler yanı sıra adları geçen “Ermeni” ler⁷⁸ ile Malazgit Savaşı sırasında Türklerin safına geçtiği belirtilen “Ermeniler”den kast edilen kitlenin esasında Hayaşalılar olduğu açıktır. Bununla ilgili olarak, Romanos Diogenes’in doğuya 1068 yılı seferinde karşılaştığı olaylar ve buna bağlı faaliyetler hakkında kaynaklarda verilen bilgilerin gözden geçirilmesi gerekir.

Buna göre; 1068’te Sivas’a gelen İmparator, bu kent üzerinden güneye yani Suriye’ye geçmek istemiş olmasına rağmen, Türklerin Niksar yöresinde egemen olmaları nedeniyle planını değiştirmiş, önce bu yöredeki Türklerin varlığı sorununu çözmek zorunda kalmıştır.⁷⁹ Sivas’tan Divriği yönünde ilerleyen İmparator burada da Türklerle karşılaşp onlarla çatışmaya girişmiş, onları geri çekilmek zorunda bırakmıştır.⁸⁰ Bizans, Ermeni, Gürcü ve İslâm kaynaklarından bilindiği gibi, Türklerin Anadolu’yu fetih girişiminde Mans (Mananagi, Mananalis) - Tercan- Erzincan ve Niksar yönündeki alanlarda kendilerine karargâh edinecek yerler edinmişler, başka yörelere yaptıkları mevsimlik akınlar sonrası yine bu alanlara dönmüşlerdir.⁸¹ Bu yıllarda Bizans’ın ana savunma merkez karargâhı Amasya’dır ve bu merkezin doğusu onların kolay kolay giremedikleri tehlikeli bölgedir.⁸² Bunun akılcı açılımı, bu yöre halkının Türklere verdiği destektir.

Bu olaylar sırasında ilginç bir gelişme de, İmparator’un 1071 yılı harekâtında Sivas’a gelmesi sırasında ortaya çıkmıştır. Kendisini karşılayanlar arasında Ermeni prensler olmuş, karşılıklı olarak dostluklarını ortaya koymuşlardır. Buna rağmen yörede Armenyalı olarak anılan halktan pek çok insan katledilmiştir. ⁸³ Katledilenlerin Doğu Ermeni Kilisesi ve Bizans Ortodoks Kiliselerinin baskısına, her iki kesimin etnik asimilasyonuna karşı direnen Hayaşa Hristiyanları olduğu çok açık. Bizans’ın katletme gerekçesi, bu yöre insanının Türklere yakınlaşırken Bizans’a karşı tavır almış bulunmasıdır. Aryen kökenli Doğu Ermenileri ve Kilikya Ermenileri (Ermeni Kilisesi bağlıları) ise halk olarak, prensleri aracılığıyla yapılan

görüşmelerden de anlaşılıyor ki genel anlamda Bizans'tan yana olmuşlar ve baştan beri Türklere karşı çıkmışlardır. ⁸⁴ Döneme ait kaynakların doğru okunabilmesi hâlinde bu apaçık görülecektir.

Bizans'ın politikaları nedeniyle Ermeni Kilisesi bağluları içerisinde de Türkleri kurtarıcı olarak görenler olması mümkündür. Hatta, yanlışlarına rağmen Bizans'ın yanında yer alacak kadar Türklere karşı ön yargılı ve onları her fırsatta kötüleyen Ermeni yazarlar savaş sonrası Türk egemenliğinden sonra bölgeye barış geldiğini itiraf etmişlerdir. ⁸⁵ Çok daha açıktır ki, Grek ve Gregoryenlerin zulmü karşısında "Türkleri Allah'ın gönderdiği" sevinç nidası ve kanaati öncelikle Hayaşa bölgesi halkına aittir. Hayaşa bölgesindeki genel yapı ve bu yörenin genel karakteristiği ile esas olarak Kafkas- Van- Urmiye çevresinde oluşan yapı arasındaki farkın görülmemesi hâlinde, Gregoryen Ermenilerle Türkler arasında yaşanan çatışmalara rağmen, "Ermeni" diye tesmiye edilenler arasında Türkler hakkında kaydedilen olumlu söylemler bazı araştırmacılar için tuhaf ve şaşırtıcı bulunacaktır. ⁸⁶

Bizans ve Doğu Ermeni Kilisesi'nin baskısını gören, onlar tarafından kâfir, gnostik/heretik diye sıfatlanan inanç sahibi kitlelerin ve Paulikiyenlerin, Selçukluların gelişi sonrasında ve onların müsamahakâr yaklaşımlarından etkilenmeleri, aralarında yakınlaşmaların olması oldukça doğaldır. Bu süreç içerisinde Türkmen ve yerli halklar arasında karşılıklı dinî- kültürel ilişkilerin ve etkilenmelerin olduğu tarihsel olayların akışından da anlaşılmaktadır.

Derkenar: Paulikienlerle Hristiyan Peçeneklere Ait Ortak Kiliseler ve Bir Örnek: Balkanlardaki Hayaşa Bölgesi Hristiyanları (Paulikien-Bogomil) ile Peçenekler arasındaki ilişki süreci ve bu kitlelerin Bizans ordusuna katılarak Doğu Anadolu'ya gelişleri de ap ayrı ve ilginç bir gelişmedir. Bu süreçte birçok Peçenek Hristiyan olmuş, Paulikienlerle kadim tarihsel etnik bağları yanı sıra dinî birliktelik de kurmuşlardır. Hayaşa coğrafyasında bunun arkeolojik kanıtlarından bazıları hâlâ bulunabilmektedir. Bunlardan biri Erzincan'ın batısında yükselen Karadağ'daki Esesi-Ekrek Yaylası Kilisesi'dir.

Esesi-Ekrek Yaylası'nda bulunan ve domdılایلار (domuzun dışkısındaki larvalardan daha aşğılık yaratıklar) tarafından büyük ölçüde tahrip edilen kilisenin bugünkü (2013) durumu.

Laha Dağı (Karadağ)'nın doğu tarafı üst platosu ve Esesi- Erkek (Sütpınar) Ky.) yayla arazisi içerisinde önemli bir kilise kalıntısı bulunmaktadır. Yapının doğusu kubbeyle, batıya olan bölümü bazilikal biçimde örtülüdür. Gerek kilise ve gerekse ilgili bitişik üniteleri oldukça haraptır. Plato eski bir yerleşim alanıdır. Kilise binası çevresinde bulunan değirmen taşı, kuzeyde yer alan çay kıyısında daha önce bulunan bir su değirmenine aittir. Yerleşimin 1 km. güneyindeki görece yüksek bir mevkide mezarlık alanı bulunmaktadır. Yukarıdaki yazılı taş bu mezarlık alanındadır.

Esesi-Ekrek Yaylası Kilisesinin yapı taşlarından birine işlenen Peçenek-Oğuz damgası.

Kilise ve çevresi sürekli kaçak kazılara maruz kalmış ve kalmaktadır. Aşağıdaki unsurların fotoğrafları Deniz Arslan tarafından birkaç yıl önce çekilmiştir ve bizim tetkikimiz sırasında (Haziran 2013) bunlara rastlayamadık. Taşlar içerisinde Türk ongunları olanlar da bulunmaktadır.

Esesi- Ekrek Yaylası Kilisesi ve çevresinde bulunan bazı unsurlar. Bölgedeki birçok yapı gibi kadim Hayaşa mimarlık geleneğini yansıtmaktadır.

Adı geçen alan, yapılar ve yörede bulunanlar, şimdi kaybolanlar dahil, tüm unsurlarıyla bu yayla yerleşimi kadim bir tarihsel laboratuvar konumundadır. Bütünüyle bu yöre (Laha Dağı ve Til bölgesi) Hayaşa ve Urartulardan İskit ve Oğuz Türklerine, Roma'dan Mitra- Anaitis inancı mensuplarına, Paulikienlerden Ermeni Kilisesi'ne bağlanmaları için asimile edilmiş (Ermenileştirilmiş) halkların kültürlerine ilişkin verilerin iç içe-yan yana buldukları sıra dışı bir bölge olduğu ap açık görülebilmektedir.

Balkanlardaki Hayaşalılar; Paulikien ve Bogomilikten

"Müslüman Boşnak" Lığa Geçenler

Aralarındaki bazı farklılıklara rağmen Paulikienlerle Bogomiller arasındaki yakın etnik-kültürel benzerlikler ve ilişkiler ilginç bir konudur ve bunlar arasındaki ilişki hem dönemin hem de günümüz yazarları arasında değişik yorumlara neden olmaktadır. Kesin olan şu ki, Bogomil hareketi Hayaşa ve çevresinden Trakya'ya transfer edilen Paulikien kitlelerin Balkanlarda bulunmasından sonra ortaya çıkmıştır. Sicilyalı Peter, Divriğili Paulikienlerin yüz yıldan fazladır Trakya'da yaşayan Paulikienler'le ilişkilerinin devam ettiğini hatta o bölgeye misyonerler gönderdiklerini ifade etmesi ayrıca önem taşımaktadır.⁸⁷ Dönemin kaynakları, Balkanlarda ortaya çıkan Bogomil hareketinin kültür, din ve etnik olarak Paulikienlerle, dolayısıyla Hayaşa yöresiyle yakın bağları olduğu konusunu teyit etmektedir. Ancak, Balkanlardaki demografik alt üst oluşlar ve dinî-kültürel süreçler içerisinde Paulikien ve Bogomiller arasında bazı farklılaşmaların olması doğaldır. Grek yazarlarının ısrarla bu kitlelere Maniheist gözüyle bakmaları her ne kadar abartılı bulunsa da, bunda, Hayaşa'dan taşınan tarihi- kültürel kodların bulunabileceğini göz ardı etmemek gerekir.

XVII. yüzyılın sonunda hâlâ "Pulikien" olarak söylenen bir topluluk Nicopolis (Modern dönemde Yunanistan'ın güney batısındaki bir sahil şehri) yakınlarında kılıçtan geçirildi. 1688 yılında Bulgar ayaklanması sırasında bu harekete mensup çok sayıda insan Tuna'yı geçerek Banat bölgesine kaçtı ve o dönemde Avusturya imparatorluğunun bir parçası olan bu bölgede Banat Bulgarları diye yeniden filizlendiler. Günümüzde bazıları Pomak Müslümanlarına karışıp Hayaşa- Paulikien

kimliklerini yitirirken, bazıları ise hayatta kalabilmek için Ortodoks Hıristiyan mezhebine mensup olmak zorunda kalmışlardır.⁸⁸

1 KRAMER, S. N. (2002), **Sümerler**, çev. Ö. Buze, İstanbul s. 244.

2 MOVSİSYAN, A. (2001), **Aratta Kutsal Yasalar Ülkesi**, İstanbul s. 20.

3 İlgili şiirde bu yardım “Ey kızkardeşim İnanna, Uruk için, Aratta sakinlerinin altının ve gümüşünün sanatkârca işlenişini sağla. Kayadan çıkan soylu lacivert taşını getirmelerini sağla. Uruk’un, kutsal toprağın, oturduğun Anşan Evi’nin, ..sını kurmalarını..” şeklinde vurgulanmıştır. S. N. Kramer, **Tarih Sümerde Başlar**, (Çev. K. İren), İstanbul 1992, s. 34.

4 KRAMER, S. N. **Sümerler**, s. 244- 363.

5 GURNEY, O. R. (2001), **Hititler**, çev. P. Arpaçay, Ankara s.107-108; Gernot Wihelm, “Hitit İmparatorluğunun Dilleri”, **Hititler ve Hitit İmparatorluğu**, Bonn 2002, s. 405.

6 DİNÇOL, M.A. (1970), **Eski Anadolu Dillerine Giriş**, İstanbul s. 127.

7 ALP, S. (2000), **Hitit Çağında Anadolu**, Ankara s. 21; **Hitit Güneşi**, Ankara 2003, s.5.

8 Sumer kayıtlarında “Yukarı/dağlık-yüksek ülke” (N. Kramer, **Tarih Sümerde Başlar**, s.198-199) , Doğu Anadolu’nun doğusundaki yüksek alanlardır. Yukarı Fırat havzası, öncelikle yön (kuzey) bağlamında Sümer algısı açısından Fırat ve Dicle’nin yukarı kesimi, Hitit bakışıyla da yine Kuşşara’nın “yukarısı”dır. Bu nedenle, Yukarı Ülke” (Hayaşa) ile “Dağlık/Yüksek Ülke” (Aratta, Uruatri, Armenia) yalnızca coğrafi konumuyla değil, geçmiş/tarihsel yazımlarda da ayrı alanlardır. Ancak, Hurri ve Urartu adları “dağcı, dağlı halk” anlamlarıyla da ilintili olmaları nedeniyle (I. A. Diakonoff) Hur/ Hurrum ve Ararat/ Uruatri’den koparıldıklarında doğal olarak belli bir coğrafi nokta olarak lokalize edilemezler.

9 III. Tuthalya döneminde yaşanan olayları kaydeden Hitit metninde: “..Yukarı Ülke’den Azzili düşman geldi ve bu alanları mahvetti ve Şamuha’yı (Eğin’in geneyinde Samuka-Maçkir) *sınur yaptı*..” denmektedir. **KBO IV. 28 (= CTH 88)**; A. Goetze, **Kizzuwatna and the Problem of Hittite Geography**, New Haven 1940, s. 21; “Anatolia From Shuppiluliuma to the Egyptian War of Muvattalish”, **History of The Middle East and The Aegean Region c.1380-1000 B.C.**, CAH 2.2- chp XXI, Cambridge University Press 1975, s.117-118.

10 “Şimşat, Kalikala, Hılât (Ahlat), Erciş ve Bâcüneys *dördüncü* İrminiyye; el- Büsfürrecan, Debil, Siractayr ve Bağrevend *üçüncü* İrminiyye; Cürcan İkinci İrminiyye; es- Sisecan ile Erran şehirleri ise birinci İrminiyye diye bilinirdi. Bir başka rivayete (tasnife) göre ise, yalnız başına Şimşt *dördüncü* İrminiyye; Kalikala, Hilat, Erciş ve Bâcüneys *üçüncü* İrminiyy, Siractayre, Bağrevend, Debil ve el- Büsferrecan *ikinci* İrminiyye; Sisecan, Erran ve Teflis (Tiflis) şehirleri de *birinci* İrminiyye diye bilinir”. Belazuri, **Fütuhu’l-Büldan**, çev. M. Fayda, Ankara 1987, s. 278.

11 HERODOT, **Herodotos Tarihi**, çev. M. Ökmen, İstanbul 1983, I, 72.

12 G. A. Bournoutian, **Ermeni Tarihi/Ermeni Halkının Tarihine Kısa Bir Bakış**, çev. E. Abadoğlu- O. Kılıçdağı Ankara 2011, s.25-26.

- 13 ERZEN, A. (1992), **Doğu Anadolu ve Urartular**, Ankara s.43.
- 14 HERODOT, , I, 72.
- 15 HERODOT, I, 93-94, VII,73,79. Karşılaştırma için bak René Grousset, **Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi**, (Çev. S. Dolanoğlu), İstanbul 2005, s 70.
- 16 GROUSSET, R. s.69.
- 17 GROUSSET, R. 73,119.
- 18 GROUSSET, R. s.170.
- 19 URAS, E (1976),. **Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi**, İstanbul s. 65.
- 20 Teodosiopolis. 504'de İranlılar'ın eline geçmiş, iki sene sonra tekrar Bizans tarafından geri alınmıştır. İmp. Anastasius (491 - 518) ayrıca kentin onartılması teşebbüsünde bulunur. Bk. İ. Hakkı Konyalı, **Abideleri ve Kitabeleriyle Erzurum Tarihi**, İstanbul 1960, s, 12.
- 21 VASİLİEV, A. A. **Bizans İmparatorluğu Tarihi I**, çev. A. M. Mansel, Ankara 1943, s. 396.
- 22 ADONZ, N. **Justinian Zamanında Ermenistan**, (*Histoire de l'Arménia Les Origines de xe Siecle du VI*, Av. J. C.), s. 3 – 4.
- 23 DAWSON, C. (1976), **Batının Oluşumu**, çev. D. Tayanç, İstanbul s. 53.
- 24 BALA, Mirza (1951), **Azerbaycan Tarihinde Türk Albanya**, Ankara s. 20 vd.
- 25 GARTHWAİTE, Gene R. (2007), **İran Tarihi**, çev. F. Aytuna, İstanbul s.75.
- 26 GROUSSET, R. s.118. Katolik ve Ortodoks Hristiyan yazarları tarafından sonradan üretilmiş efsane olarak görülmekle birlikte, çeşitli yazarlar Ermeni Kilisesi'nin "kadim"/ "apostolik", yani Hz. İsa'nın havarilerine değin giden bir geçmişi olduğunu savunmaktadırlar. Tarihsel olarak bölgede kitlesel olarak Hristiyanlaşmanın tarihi 300/301' dir. Her ne kadar dolaylı belgelerin yorumlanmasıyla "Apostolik Çağ" da Ermenilerin Hristiyan olduğu söylene de, bunu teyit edecek doğrudan bir kayıt yoktur. Geniş bilgi için bak. Abdurrahman Küçük, **Ermeni Kilisesi ve Türkler**, Ankara 2009, s. 40. Ancak, kitlesel din değişimlerinde belli bir yıl esas alınsa da, bu sürecin belli bir zaman öncesinde alt yapısının olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. M. Ormanian, **L'Eglise Armanienne**, Antalias- Lübnan 1954, s. 7 vd.; A. Küçük, s. 40. Bu nedenle, doğrudan apostolik olduğundan kuşku duyulmuş olursa da, 300 yılından önce Doğu Anadolu' nun bugün için tespit edemediğimiz bazı yerlerinde belli oranda Hristiyanlaşmaların olma ihtimali hep vardır. Ancak, Doğu Ermeni Klisesi'nin kadim/apostolik olup olmadığının anlaşılmasında, bu kilisenin biçimlenişindeki unsurların ilk Hristiyanlık (Hz. İsa ve havariler yüzyılı) dönemiyle ne kadar uyuşup uyuşmadığının anlaşılmasına da bağlı olduğunu düşünüyoruz. Konunun salt inanç açısından değerlendirilmesi ise öncelikle Doğu Ermeni Kilisesi' nin sorunu olarak görülmektedir. Bu nedenle, V. Yüzyıldan XX. Yüzyıla değin yapılan tartışmalarda İstanbul Ermeni Patriği Ormanyan (1896-1908) gibi din adamlarının tartışmaların merkezinde olduğunu görmek şaşırtıcı değildir. M. Ormanian, **age**, s. 3-5.
- 27 Adday Şer, **Siirt Vakayinamesi**, (Çev. C. Kabadayı), İstanbul 2002, s.224. A. Şer, Grigor'un Kayseri'den aldığı icazeti vurgulamak için "Grigor Helen'di" diye vurgu yapar.
- 28 Doğu Anadolu'da Hristiyanlığın yayılışı konusunda, özellikle kiliseye bağlı tarihçiler, gerçek olması mümkün olmayan rivayetlere dayalı çeşitli görüşler ileri sürmüşlerdir. Bunlardan birinde; Ermeni Arşam'ın oğlu ve Urfa kralı Kara Apkar (Ukama)'ın yakalandığı cüzzama şifa sebebiyle bizzat İsa'ya mektup yazmış ve bu münasebetle havarilerden Tatyos ve Partagomyos, İncil'i Armenia'ya getirmişler. Bk. E. Uras, **Tarihte Ermeniler**, s. 120. Urfa Kralı Abgar ile Hz. İsa arasında mektuplaşma olduğu, bu mektuplaşmalardan Ermeni krallığından birinin de haberdarlığı vb. rivayetlerin tarihselliğine ilişkin doğrudan hiçbir nesnel kanıt yoktur. Mevcut belge, rivayet ve yorumlardan çıkarılabilecek en akla

yakın kanaat, bölgede apostolik olma ihtimali mümkün kentin Urfa ve en yakın halkın ise bu kentte yoğunlukla yaşayan Suryani veya Arap topluluğudur. (C. Seyfeli, **Ecmiatzin Kat'ogikosluğunun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri**, -Basılmamış Doktora-, Ankara 2007, s. 31-33). Hristiyanlığın ilk dönem verileriyle tanışan diğer bir merkez, Murat kıyısında yer alan Hayaşa Bölgesi'nin güney kentleri Pertek ve Palu'dur. Nitekim, Hristiyanlıktan Kayserili Leos sayesinde haberdar olan Kirkor ve yanlıları, Ermeni alfabesi ve edebiyatı oluşturmanın yanı sıra bu dinin ilgili bilgi ve metinlerine erişmek için bu yörelere gitmişlerdir. Yazıldığı rivayet edilen mektupların (H'orenatsi, **Patmut'ivn**, Kitap II, Böl. 31, 32) nüshaları arasında farklılıklar olması, ilginç bir tesadüfle Abgar'ın o yıllarda çaresiz maraza yakalanması, Kudüs'te yaşayan ve olağan üstü bir şifacı İsa'dan haberdar oluvermesi bir yana, mektupların içeriğinde Hz. İsa'nın mizacına ve yaşadığı koşullara uyması mümkün görünmeyen ifadelerin yer aldığı görülür. Esasında, hemen bütün dinlerin tarihinde, o dinin yayılış macerasını anlatan sonraki zamanların bütün kayıtlarında az ya da çok çeşitli esatirlere yer verildiği bilinmektedir.

29 **Haya ve Hayaşa**: Hitit metinlerinden ve arkeolojik verilerden hareketle bilgisine erişilen "Azzi/Hayaşa" ya da "Hayaşa Krallığı" MÖ, 1500- 800 yılları arasında hüküm süren önemli bir siyasal oluşumdur. Sınırları kuzeyde Suşehri- Bayburt, güneyde Murat Irmağı, doğuda Kop dağları, batıda Kızılmacık'ın kaynakları olarak tespit edilmektedir. Geniş bilgi için bak. T. E. Şahin, **Hayaşa Bölgesi Tarihi I-II**, Ankara 2014.

Haya, gökselliği kuşla sembolize edilen ve MÖ, III. binlere kadar giden İlk Çağ tanrı adıdır. Efsanelere de yansıyan Hurri – Sumer arasındaki ilişkiler düşünüldüğünde Haya'nın Maveraünnehir civarından Mezopotamya'ya inen Sumerlerle Hurriler arasında müşterek bir költ olduğunu söylemek yanlış olmayacaktır. Buna göre; Hurrilerin Doğu Anadolu'daki yerel yönetim alanlarından biri olan "Hayaşa"nın da, "Haya"ya Hititler tarafından eklenen "ş" ya da "ša" ("onun", "ait" takısıyla birlikte Haya'nın maliki olduğu bir belde olarak "Haya (tanrısının) nun yurdu" demek olduğu anlaşılmaktadır. Hurrilerin Mezopotamya çevresinde en az MÖ. III. bin sonlarında bulduklarına Akkad kralı Naram-sin dönemi kitabeleri de şahitlik etmektedir. K. Köroğlu, **Eski Mezopotamya Tarihi**, İstanbul 2008, s. 95; E. H. Sturtevant, **Eti Dili Sözlüğü**, İstanbul 1946, s. 151, "ša"; A. Ünal, **Hititler Devrinde Anadolu I**, İstanbul 2002, s.40, 59; N. Aydın, **Büyük Sümerce Sözlük**, Ankara 2013, s. 1328.

30 Agathangelos (Akatankeğos), **History of the Armenians** (Batmutyün Hayots), İng. Çev. Thomson, Albany 1976, (Böl.3, 5, 11, 13, 16).

31 Karşl. Agathangelos, "*Tiridat Han Tarihi ile Işık Saçan Aziz Greguar'ın Menkibeberi*"nden naklen: Kırzioğlu, **Her Bakımdan Türk Olan Kürtler**, Ankara 1964, s. 55; Aynı müell. **Kars Tarihi**, 1953, s. 174 - 177; E. Uras, age., s. 120 - 121.

32 GROUSSET, René age., s.119.

33 Nitekim, Krikor, Kayseri Başpiskoposu Léon tarafından takdis edilip "piskopos" unvanını kazanmıştır. Bu nedenle Ortodokslara göre, Eçmiyazın Kilisesi öncelikle Kayseriye bağlı, sonraki bir kurumdur. Katolikler de hiyerarşik açıdan Kayseri'nin öncüllüğünü vurgulamaktadırlar. Ancak, Eçmiyazın bağluları ise tarihsel süreci değil, konjektürel konumu esas alıp "bağımsız" bir yapının kurulmuş olduğunu savunmakta ve kaynağının apostolik (havarilere dayalı) olduğuna inanmaktadırlar. Konuya ilişkin bilgi ve literatür için bak. A. Küçük, age., Ankara 2009, s. 110; C. Seyfeli, **Ecmiatzin Kat'ogikosluğunun Ermeni Kilisesi'ndeki Yeri**, s. 51-52.

34 Makamını, oğlu Aristakes'e bırakan Kirkor'un inziva hayatı yaşamak üzere Erzincan yakınlarındaki Sebuh (Sebük) Dağı'nda yerleşip 325 yılında burada öldüğü, daha sonra cesedinin buradan alınıp "Tordan" kasabasına veya sonraki bir kilise an'anesine göre de, Mamikonlu bir bey (622 - 685) tarafından Tordan yahut İstanbul'dan "Valarsabad"a götürüldüğüne dair bk. Bizanslı Faustus, Tarihi Kütüp. Fr. tere. J. B. Emine, V. Vanglois, III, s. 2; Khorenli Mouses, **Mem. Hist. et Gèorg. sur l'Arménie**, Nşr. M. J. Saint – Martin II. s. 91; René Grosset, age., s. 121- 124, 3 ; F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 177. Sebük dağında bulunan bir mağara veya manastır uzun zaman kutsallığını koruduğunu XII. yüzyılın ilk yarısında üçüncü Ani emiri Fadlün'ün aynı yerde 15 sene inziva hayatı yaşamış olduğundan anlaşılmaktadır. Daha sonra Kilikya'ya giden Fadlün orada ölmüştür. F. Kırzioğlu, **Kars Tarihi**, s. 384.

35 Meillet, *Le mot ekeleci*, R.E.A,IX/I,1926, s. 132- 133'den nkl. R.Grousset, age., s.122.

36 **The Key of Truth**, Ed. F. C. Conybeare, *A manual of the Paulician church of Armenia*, Clarendon Pres, Oxford 1898.

37 **The Key of Truth** , s.1, (C. Conybeare, s. 71)

38 BURKERT W., (1999), İlk Çağ Gizem Tapıları, çev. S. Şener, Ankara s. 16.

39 BOURNOUTIAN, G. A. s. 31; R. Groussét, s. 119.

40 SEYFELİ, Canan “*Erken Ermeni Kaynaklarına Göre Hıristiyanlık Öncesi Ermeni Tanrılar Panteonu*”, **Ondokuz Mayıs Ün. İlahiyat Fakültesi Dergisi**, 2011, S. 30, s.139-183; Canan Seyfeli, **Ecmiatzin Kat’oğikosluğu’nun Ermeni Kilisesi’ndeki Yeri** , s. 27.

41SEYFELİ Canan, age., s. 169; Agat’angeğos, **Patmut’ivn Hayots**, CVIII/3-7, CIX/8-12, CIX/1-13-CX/1-8. Ayrıca, Ermeni kralları ve ruhani liderlerinin tarihini anlatan P’avstos Buzand’ın *Patmut’ivn Hayots* isimli eseri Aziz Grigor’un ölümünden yaklaşık 387 yılına kadarki dönemi kapsar ve bu eserde de Hıristiyanlık öncesi bölge inançları hakkında önemli bilgiler bulunmaktadır.

Yeznik Koğbatsı’nın, *Yeğtz Ağandoy* (Sapkınların Eleştirisi) isimli apolojik eseri İran dini ve Zurvanizm hakkında kısmî bilgiler içerir.

Korivn’ün, *Vark’ Mesropay Vardapeti*’ i (Varda-pet Mesrop Hakkında) yaklaşık olarak 390-445 yılları arasında kapsamaktadır ve Mesrop Maşots’un hayatını Hıristiyanlık faaliyetlerini esas alan tek eserdir. Yeğişe’nin *Vasn Vardanay yev Hayots Paterazmin*” (Vardan ve Haykların Mücadelesi Hakkında) isimli eseridir. Sekiz kitaptan oluşmaktadır. Yaklaşık 428-454 yıllarını kapsamakla beraber asıl konusu Ermenilerin Sasanilere karşı verdikleri meşhur Avarayr mücadelesidir.

V. Yüzyılın sonlarına tarihlendirilen Ğazar P’arpetsi’nin *Patmut’ivn Hayots*” (Haykların Tarihi) isimli eseridir. Eser üç kitaptan oluşmaktadır. Aziz Nerses’in öldürülüşünden (373?) 485 yılına kadarki dönemi içermektedir. Alfabenin icadı, Vartan Mamikonyan mücadelesi (451) ve Vahan Mamikonyan liderliğindeki İran’a karşı savaş (480-484) temel konularıdır. Canan Seyfeli, *agm*, s. 142-143. Ayrıca, Robert Bedrosian, Ermeni ve Ermenistan’a ilişkin çeşitli kaynak ve çalışmaları int. te neşrederek ilgilileri için önemli bir katkı sunmuştur.

Grigor- Tridat iş birliği içerisinde Hayaşa’da yıkılan tapınaklar hakkında Suryani kaynaklarında da bilgi mevcuttur. Bak. Adday Şer, **Siirt Vakayinamesi**, s.224.

42 **The Key of Truth**, Ek IV, S. 152-4.

43 HAMİLTON, J.- HAMİLTON, B. ve STOYANOV, Y. (2010); **Bizans Döneminde (650-1405) Hıristiyan Düalist Heretikler**, çev. L. Kuzucular, Ankara. , s. 55.(BDHHDH kısaltımıyla verilecektir).

44 BELAZURİ, (1973), **Fütuhu’l-Büldân**, çev M. Fayda, Ankara, s. 301.

45 VASİLİEV, A.A (1981), s.297, 317; G. Ostrogorsky, **Bizans Devleti Tarihi**, çev. F. Işıltan, Ankara, s.137, 140, 161-163; HUSSEY, J (1986), **The Orthodox Church in the Byzantine empire**, Oxford s. 41.

46 OSTROGORSKY, G. s.187.

47 **BDHHDH**, s. 63; G. Toumanoff, **Studies in Christian Caucasian History**, Washington, DC, Georgetown Ün.Pres. 1963, s. 200-n.228.

48 VASİLİEV, s. 357; Ostrogorsky, s. 189.

49 **BDHHDH**, s. 63.

50 VASİLİEV, A. A. s. 357.

51 BELAZURİ, s.266.

52 G. Gögebakan, **XVI. Yy.Malatya Kazası** (1516-1560), Malatya 2002, s.11-n.64.

53 Kaynakların (Taberî, İbn Esir, İbn Kesir, Mesudi, Cezvî) verdiği bilgiler arasında farklılıklar olsa da, asıl adının Abdullah olduğu ve 740 yılında Akroinon (Afyonkarahisar)' da şehit olduğu kabul edilir. Müfessir ve Tarihçi Taberî (839-923)'nin genel tarih niteliğindeki eserinde (**Tarih-i Taberî**) Battal Gazi'ye ilişkin kısmî bilgide onunla Harun Reşit arasında bir karşılaşma olduğunu ve sohbetini kaydederse de bunun rivayeten yazıldığı ve başka bir halife yerine isim farklılaşmasına uğradığı anlaşılmaktadır. (İst. 1292 ve 1327 Osmanlıca baskılarından trans. Sebat Basımevi- İst. 1974), s.496-499. F. Köprülü, **Türk Edebiyatı Tarihi**,(Yayınlayan: O. F. Köprülü- N. Pekin), İstanbul 1980, s. 254. İbn Kesir'in verdiği bilgide Battal Gazi Abdülmelik (685-705) tarafından Misis kentine vali yapılmıştır. Bu kayıt doğru ise, bu tayin halifenin son yıllarında ve Battal'ın çok genç yaşta olduğu söylenebilir. Geniş bilgi için bk. P. BORATAV, N. İslam Ans. "Battal" mad.

54 OSTROGORSKY, G. (1982), s.207; S. Runciman, **The Medieval Manichee**, Cambridge s. 27 vd.

55 OSTROGORSKY, G. s.207; S. Runciman, s. 27 vd.

56 NORWICH, J. J. (1997), **A Short History of Byzantium**, New York s. 140.

57 P ETER, S. 183- 186 ; BDHDH, s. 65- n.75.

58 LEVTCHENKO, M.V. (1979), **Bizans**, çev. E. Berktaş, İstanbul s. 224.

59 HONIGMANN, E. (1970), **Bizans Devletlenini Doğu Sınırı**, çev.F. Işıltan, İstanbuls. 71.

60 **Encyclopædia Britannica**, *Constantine-Silvanus*. 2008. Encyclopædia Britannica Online. Accessed 2 September 2008.

61 CHARANİS, P. *The Transfer of Population as a Policy in The Byzantine Empire*, 1961, **PCSH/3-2**, s. 266.

62 E Honigmann, s. 149 - 154.

63 DİNÇOL, A. M. (1978), **Van Bölgesinde Bulunmuş Yeni Urartu Yazıtları**, İstanbul s.7; M. Salvini, **Urartu Tarihi ve Kültürü**, çev. B. Aksoy, İstanbul 1995, s.73.

64 Bizans'n Heretik nüfusu Anadolu'dan Trakya ve İtalya gibi bölgelere yerleştirmesinde, Orta Asya kökenli (Kuman, Oğuz, Peçenek) ve Slavlara halklara karşı askeri bir tedbir ve onları asimile etme niyeti taşıması yanı sıra bu heretikleri de Ortodoks Bizans kalıbına sokma amacı taşımaktadır. Anna Kommena, dönemin tanığı olarak bu gelişmeleri kaydetmiştir. Anna Kommena, **Alexiad**, (Çev. B. Umar), İstanbul 1996, s. 470 vd.; P. Charanis, *agm*, s. 272.

65 WHITTOW, **The Making of Orthodox Byzantium, 600-1025**, s.310-27.

66 Hamilton'ların ve Y. Stoyanov'un müşterek Paulikienleri ve Bogomilleri konu edinen çalışmalarında (**Bizans Döneminde (650-1405) Hristiyan Düalist Heretikler**) çeşitli kaynaklardan seçme metinlerin bazı pasajlarına da yer verilmiştir. Bu metinler içerisinde "...Peribleptonlu Euthymius bile günah saydığı Heretizmin her türünden şikâyetçi olmasına rağmen Paulikienler hakkında şunu söyler: "Şapkınlıkları çok açık ama bunu gelenek olarak kabul edenler dışında kimseye zarar vermezler; onların yüzünden hiç kimse üzülmez ya da yas tutmaz." Ayrıca, Anneles Barenenses (**MGH SS9**, s. 248) ve Apulia'lı William'ın XII. Yy. başında kaleme aldığı **Gesta Poberti Guiscardi**'sinde, Paulikienlerin Bizans kuvvetleri arasında Normanlara karşı savaştıkları, Sicilya seferlerine katıldıkları vurgulanır. Peribleptonlu Euthymius'un eserini devam ettirmek amacını taşıyan John Scylitzes'in 811- 1057 yılları arasını kapsayan bir Synopsis yazmış ve Paulikienlerle Peçenekler arasındaki işbirliği içinde olduklarını da kaydetmiştir. J. Scylitzes, **Synopsis historiarum**, Edt. H. Thurn, CSHB, Berlin ve New York, 1973, s.74; **BDHDH**, s. 68, 247, 278.

67 BDHDH, s. 68.

68 KURAT, A. N. (1992), **IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri**, Ankara s. 44 vd.

69 KAŞGARLI Mahmut, (1939), **Divan-ı Lügati't Türk**, (B. Atalay neşri), Ankara I, 57.

70 ANGOLD, M. (1984), **The Byzantine Empire 1025-1204: a political history**, London s. 14-17, P. Charanis, *agm*, s. 273.

71 KOMMENA, Anna **Alexiad**, s. 470-478.

72 RUNCİMAN, S. (1989), **Haçlı Seferleri Tarihi I**, çev. F. Işıltan, Ankaras. 120. Katlettiği için Paulikienlerin nefretini kazanan Bohemond, Anadolu'daki faaliyetleri sırasında karşılaştığı Ermenilerden ise büyük ilgi, sevgi ve yardım görmüştür. S. Runciman, HST, s. 147. Aynı müellif, **The Medieval Manichee: A Study of the Christian Dualist Heresy**, Cambridge 1982, s. 31 vd.

73 COMMENA, Anna **Alexiad**, s. 473; BDHDH, s. 282- 284.

74 COMMENA, Anna **Alexiad**, s. 25, 470 vd.

75 VASILİEV, A. A. (1913), s. 398; J. Laurent, **Byzance et les Turcs Seidjoudesdans l'Asel occioariame Jusqu'en 1081**, Paris s. 16 – 18.

76 KÖYMEN, M A. (1992), **Büyük Selçuklu İmparatorluğu Tarihi III**, Ankara, s. 15- 20. Ayrıca Urfalı Mateos Vekayinâmesi'nde Türk- Ermeni çatışmalarına uzun uzun değinir. *Urfalı Mateos, Urfalı Mateos Vekayi-nâmesi -925 – 1136- ve Papaz Girigor'un Zeyli*, çev. H. B. Andreasyan, Ankara 1962.

77 COMMENA, Anna **Alexiad**, s. 470.

78 SÜMER F. - SEVİM, A. (1988), **İslam Kaynaklarına Göre Malazgirt Savaşı**, Ankara s. 7, 19, 51. Bundârî'nin (**Zübdetü'n-nusra ve Nuhbetü'l- usra**) ve İbnü'l- Adîm'in (**Zübdetü'l- Haleb min Tarihi Haleb**) eserlerinde Bizans ordusuna katılan etnik unsurlar arasında Ermeniler de zikredilir.

79 Malazgirt öncesi ve sonrası hakkında detaylı araştırmalar yapan Feridun Dirimtekin'in ilgili çalışmalarına bakılabilir: *Selçukluların Anadolu'da Yerleşmeleri, Malazgirt Armağanı*, Ankara 1972, s. 234 vd.: Aynı yazar, **Malazgirt Meydan Muharebesi /Türklerin Anadolu'ya Gelmeleri**, İstanbul 1943, s. 10-16.

80 KÖYMEN, M.A. (1998), s. 23; P. Karolidis, **Romanos Diogenis**, çev. K. Dinçmen, İstanbul s. 48.

81 GRAUSSET, R. s. 590.

82 KOMNENA, Anna **Alexiad** (I.2.3), s. 19; P. Karolidis, s.50.

83 SCYLİTZES, J. **Synopsis historiarum**,s. 680; F. Dirimtekin, *age.*,s. 239.

84 KAROLİDİS, P. s.54. Urfalı Mateos eserinin pek çok yerinde Ani- Eçmiyazın merkezli doğu Ermenileriyle Türkler arasında yapılan çatışmaları kaydetmiş (s.108- 109,115,118-119) bu Ermenilerin Malazgirt Savaşı'nın sonuna kadar da Bizans'ın yanında yer aldığını hatta savaşa komuta ettiklerini (s.143) kaydetmiştir.

85 Urfalı Mateos, s. 146.

86 CHARANİS P.r, *age.*, s. 154.

87 PETER, S. 5; BDHDH, s. 67, 71.

88 Stepan Melik-Bakhshyan, «» (The Paulician movement). **Armenian Soviet Encyclopedia IX**. Yerevan, **Armenian SSR: Armenian Academy of Sciences**, 1983, pp. 140-141.